

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยนำวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพมาใช้ในเพื่อศึกษาปรากฏการณ์ของการคิดสารเสพติดซ้ำในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการทางสังคม วิธีการดำเนินชีวิต ซึ่งสะท้อนออกมาเป็นภาพประสบการณ์ชีวิตของบุคคลที่หวนกลับไปติดสารเสพติดซ้ำตามประสบการณ์จริงของชีวิตที่ผ่านมา โดยเบื้องต้นผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าแนวคิดทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พร้อมทั้งรับคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญ และประสบการณ์ของตนเองจากการทำงาน ในด้านการฟื้นฟูสมรรถภาพผู้ติดสารเสพติด มาเป็นแนวทางในการเชื่อมโยง และเรียบเรียงข้อมูล เพื่อเป็นพื้นฐานความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical Sensitivity) มาใช้ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์ข้อมูล การสังเคราะห์ข้อมูล เพื่อบรรยายประสบการณ์ชีวิตของบุคคลที่หวนกลับไปติดสารเสพติดซ้ำอย่างถูกต้องครบถ้วน ซึ่งในการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และสังเคราะห์ข้อมูล ดังกล่าวนั้น ผู้วิจัยต้องใช้ความระมัดระวัง รอบคอบ และมีความเป็นกลาง โดยจะไม่นำประเด็นที่ได้ค้นคว้าจากแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องมาแทรกแซง บิดเบือนประสบการณ์จริงของผู้ให้ข้อมูลในกระบวนการวิจัย ซึ่งแนวคิดทฤษฎีและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการศึกษาค้นคว้า และนำเสนอตามลำดับประเด็นดังนี้

1. แนวคิดกระบวนการทางสังคมและวิธีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องต่อการติดสารเสพติดและการหวนกลับไปติดสารเสพติดซ้ำ

1.1 กระบวนการทางสังคม

1.2 ปัจจัยส่งเสริมการติดสารเสพติด

1.3 การติดสารเสพติด

1.4 กระบวนการบำบัดรักษาและฟื้นฟู

1.5 วิธีการดำเนินชีวิต

1.6 ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ต่อวิธีการดำเนินชีวิตที่นำไปสู่การติดสารเสพติดซ้ำ

1.7 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. เทคนิคการวิจัยเชิงคุณภาพ

2.1 แนวคิดการวิจัยเชิงคุณภาพ

2.2 ความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical Sensitivity)

2.3 เครื่องมือและเทคนิคที่ใช้เก็บรวบรวมข้อมูล

2.4 การวิเคราะห์ข้อมูล

แนวคิดกระบวนการทางสังคมและวิถีการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องต่อการติดสารเสพติด และการหวนกลับไปติดสารเสพติดซ้ำ

1. กระบวนการทางสังคม ตามแนวคิด สุพัตร สุภาพ (2541, หน้า 131 - 133) กล่าวว่า กระบวนการทางสังคม คือหน่วยที่สำคัญของสังคม มีการกระทำระหว่างกัน (Interaction) เป็นสิ่งสำคัญในการอยู่ร่วมกัน เพราะถ้าปราศจากการสัมพันธ์กันแล้วสังคมจะไม่เกิดขึ้น การกระทำระหว่างกันนี้อาจจะศึกษาในรูปของกระบวนการ (Process) แบ่งออกเป็น การติดต่อสื่อความหมาย การขัดแย้ง การแข่งขัน การประนีประนอมผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกัน การผสมผสานกลมกลืน เข้าหากัน โดยกระบวนการดังกล่าว ในเวลาเดียวกันจะมีการเกิดขึ้นมากกว่าหนึ่ง

1.1 การติดต่อสื่อความหมาย (Communication) การติดต่อสื่อความหมายเป็นหลักสำคัญต่อการมีปฏิภังการเสพติดได้ตอบต่อกันในสังคม เพราะเป็นกระบวนการถ่ายทอดทัศนคติ รับความคิดเพื่อทำความเข้าใจต่อกัน โดยมีภาษาเป็นสื่อ ภาษาก็มีทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน หรือการใช้สัญลักษณ์และการติดต่อสื่อความหมายแตกต่างกันไปตามสภาพของสังคมหรือชนชั้นต่าง ๆ โดยมีบุคคลอย่างน้อย 2 คน คือ ผู้ส่งกับผู้รับสัญลักษณ์ในการติดต่อ ซึ่งอุปสรรคของการติดต่อสื่อความหมายเกิดขึ้นได้เสมอ ถ้าหากทั้ง 2 ฝ่าย ไม่สามารถเข้าใจความหมายของสิ่งที่ถ่ายทอดแก่กัน หรือสิ่งที่ต้องการสื่อสารเกิดการเข้าใจผิด บิดเบือน กำกวม ฯลฯ ความไม่เป็นระเบียบอาจเกิดขึ้นได้เพราะ โอกาสที่คนจะไม่เข้าใจกันแม้จะใช้ภาษาเดียวกันย่อมมีได้เสมอ อย่างไรก็ตาม การติดต่อสื่อสารเป็นสิ่งจำเป็นในการถ่ายทอดความคิด หรือทัศนคติของบุคคลและกลุ่มในการมีความสัมพันธ์ต่อกัน

1.2 การขัดแย้ง (Conflict) การติดต่อสื่อความหมายเป็นสิ่งจำเป็นในการจัดระเบียบทางสังคม บางครั้งอาจจะเป็นผลสำคัญในการทำให้สังคมไม่เป็นระเบียบ และหากการติดต่อสื่อความหมายระหว่างบุคคลหรือกลุ่มเกิดการขัดแย้งอย่างรุนแรง (แม้การขัดแย้งในบางครั้งอาจจะเป็นหนทางหนึ่งของการหาทางออกของปัญหา) ความไม่เป็นระเบียบก็จะเกิดขึ้น ผลที่เกิดขึ้นหลังจากการขัดแย้งนั้น ขึ้นอยู่ที่ว่าจะมีระดับการขัดแย้งรุนแรงมากน้อยเพียงไรส่วนมากก็จะออกมาในรูปแบบต่าง ๆ เช่น เฉย ๆ แค้นเคือง ทำลายไมตรี พยาธเสพติดบาท หากปรกพวกมารวมเกลียดชังบุคคลที่ขัดตน ฯลฯ และอาจจะมีปฏิภังการเสพติดในรูปแบบ หมางเมิน ถกเถียง คำว่า ดบตี ยกพวกเข้าสู้กัน หรือทำสงครามกัน เป็นต้น

1.3 การแข่งขัน (Competition) เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นได้ทั้งแบบรู้ตัวและไม่รู้ตัว การแข่งขันเป็นการจูงใจหรือต่อต้านขัดขวางคู่ต่อสู้ การแข่งขันนั้นมีมากในสังคมเปิดที่ทุกคนเลื่อนชั้นเลื่อนฐานะ และแข่งขันหาความสำเร็จตามความสามารถได้อย่างเต็มที่

1.4 การประนีประนอมผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกัน (Accommodation) เป็นวิธีการ

ลดความตึงเครียด (Tension) หรือให้เกิดความแตกร้าวน้อยที่สุด เพื่อจะได้ประนีประนอมผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกันได้ การประนีประนอมช่วยให้สังคมมีเสถียรภาพ แต่ก็มีข้อน่าสังเกตว่าการประนีประนอมผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกันอาจจะเป็นเพียงการชั่วคราว เพื่อขัดแย้งกันต่อไปอีกในอนาคต

1.5 การผสมผสานกลมกลืนเข้าหากัน (Assimilation) เป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อและความประพฤติที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งวิธีการเช่นนี้อาจจะทำได้ไม่สมบูรณ์ เพราะเป็นการสารเสพติดที่แต่ละคนจะรับวัฒนธรรมใหม่ๆ ที่ตนไม่คุ้นเคย แต่เวลาจะเป็นเครื่องช่วยผสมผสานกลมกลืนกันได้ง่ายขึ้น ซึ่งในที่สุดการผสมผสานกลมกลืนเข้าหากันจึงเป็นการช่วยส่งเสริมให้สังคมมีระเบียบ

1.6 การร่วมมือสนับสนุนซึ่งกันและกัน (Cooperation) การร่วมมือกันเป็นปฏิริยาโต้ตอบระหว่างบุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปหรือมากกว่านั้น เป็นรูปของการทำงานร่วมกัน เพื่อจุดหมายปลายทางร่วมกัน แม้การแข่งขันจะจำเป็นในสังคมสมัยใหม่ การร่วมมือก็ยังเป็นสิ่งสำคัญ เพราะมนุษย์อยู่ตามลำพังไม่ได้ ต้องพึ่งพาผู้อื่นในการอยู่ร่วมกันในหลายด้าน ตั้งแต่เรื่องอาหาร การกิน จนถึงความรักใคร่ไมตรี หรือ เป็นต้น ซึ่งยุคใดก็ตามที่ความร่วมมือสนับสนุนซึ่งกันและกัน ทำให้มนุษย์สามารถอยู่ร่วมกันได้และมีสัมพันธภาพอันยาวนานต่อกัน ในกรณีเช่นนี้ความร่วมมือสนับสนุนซึ่งกันและกันเป็นหลักสำคัญในการจัดระเบียบ ถ้าหากความร่วมมือนี้สิ้นสุดลง การจัดระเบียบของกลุ่มก็จะสลายไปด้วย

2. ปัจจัยส่งเสริมการติดสารเสพติด ตามแนวคิดทางระบาดวิทยามี 3 ปัจจัย

(กรมการแพทย์, 2547, หน้า 14 -16) คือ

สารเสพติดและฤทธิ์ของสารเสพติด (Agent) คำว่า สารเสพติด ย่อมแสดงความหมายไว้อย่างชัดเจนว่าถ้าเสพหรือใช้แล้ว จะทำให้ผู้เสพ หรือใช้เกิดอาการติด เนื่องจากสารเสพติดมีฤทธิ์ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในร่างกายและจิตใจ มีผลให้ต้องรับสารนั้นเข้าไปเป็นอาเจิน ซึ่งสารที่ทำให้เกิดปัญหาการเสติดนี้เรียกรวม ๆ ว่า Psychoactive Compound เมื่อร่างกายได้รับสารเสพติดเข้าไปอำนาจของสารเสพติดจะทำให้การทำงานในระบบต่าง ๆ ของร่างกายเปลี่ยนแปลงไปอีกรูปหนึ่ง ถ้าใช้อย่างสม่ำเสมอจนเข้าขั้นติดแล้ว ร่างกายจะเกิดสภาพความเคยชินต่อการทำงานของร่างกายในรูปแบบนั้น เมื่อขาดสารเสพติดการทำงานของร่างกายก็พยายามจะคืนตัวเข้าสู่สภาพปกติการเปลี่ยนแปลงของร่างกายที่เกิดขึ้นโดยกะทันหันนี้ ทำให้ผู้ติดสารเสพติดเกิดอาการผิดปกติขึ้นกับร่างกายหรือที่เรียกว่าอาการขาดสารเสพติด (Withdrawal Symptom) ซึ่งความรุนแรงมากน้อยแล้วแต่สภาพของผู้เสพ แต่ส่วนใหญ่ผู้เสพยาเสพติด

จะไม่สามารถทนอาการได้ ทำให้ต้องเสาะแสวงหาสารเสพติดอยู่เรื่อย ๆ และกลายเป็นผู้ติดสารเสพติดในที่สุด

ตัวผู้เสพ (Host) ในตัวมนุษย์ทุกคนย่อมมีความบกพร่องในร่างกายและจิตใจ ไม่มากก็น้อย ยิ่งในสังคมปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว มีความเจริญก้าวหน้าในด้านเทคโนโลยีและเทคนิควิทยาการต่าง ๆ สังคมมีความวุ่นวายมากขึ้นก่อให้เกิดผลกระทบต่อนุษย์มากมาย ต้องพบสารเสพติดสารเสพติดปรับเปลี่ยนตนเองเพื่อให้ก้าวทันกับความเปลี่ยนแปลงนั้น ส่งผลให้มนุษย์มีความผิดปกติทั้งด้านร่างกาย และจิตใจตามไปด้วย ซึ่งปัจจัยในตัวของผู้ติดสารเสพติดที่เป็นสาเหตุหรือส่งเสริมให้ติดสารเสพติด แบ่งได้เป็น 2 ปัจจัยทางด้านร่างกาย และปัจจัยทางด้านจิตใจ

ปัจจัยทางด้านร่างกาย จากการศึกษพบว่า ปัจจัยที่ทำให้คนติดสารเสพติดประการหนึ่งอาจเนื่องมาจากการเจ็บไข้ได้ป่วยทางกายและใช้สารเสพติดบำบัด เช่น ชาวเขาใช้ฝิ่นเป็นสารเสพติดรักษาโรคทุกชนิด หรือบางรายแพทย์สั่งสารเสพติดระงับปวดหรือสารเสพติดรักษาโรคบางชนิด โดยขาดความระมัดระวัง ทำให้ผู้ป่วยติดสารเสพติดได้ หรือในกลุ่มวัยแรงงานที่ต้องใช้พลังแรงงานในการประกอบอาชีพ เช่น คนขับรถบรรทุก คนงานรับจ้างที่ต้องทำงานหนัก จะมีสภาพร่างกายที่อ่อนเพลียจากการตรากตรำทำงานจึงหันมาใช้ยาบ้า เพราะเชื่อว่ายาบ้าจะช่วยให้ร่างกายแข็งแรง มีพลังเพิ่มขึ้น ไม่อ่อนเพลีย หรือในกลุ่มนักเรียน นักศึกษาที่ต้องดูหนังสือสอบ จะมีสภาพร่างกายที่อ่อนเพลีย ไม่มีแรง ง่วงนอน จึงใช้ยาบ้า เพื่อช่วยให้ไม่ง่วงนอน สามารถดูหนังสือสอบได้เป็นเวลานาน ๆ

ปัจจัยทางด้านจิตใจ ปัจจัยที่เป็นสาเหตุให้ติดสารเสพติด คือ บุคลิกพื้นฐาน (Basic Personality) ซึ่งเป็นผลมาจากการเลี้ยงดูของครอบครัวและพันธุกรรม มีการศึกษาถึงบุคลิกภาพของผู้ติดสารเสพติด พบว่า มีความผิดปกติในทางบุคลิกภาพ ทำให้มีแนวโน้มในการที่จะใช้สารเสพติดได้ง่ายกว่าคนอื่น ๆ บุคคลที่มีบุคลิกภาพผิดปกติและมีแนวโน้มในการใช้สารเสพติด มีหลายลักษณะ ดังนี้ 1) ผู้ที่มีบุคลิกภาพต่อต้านสังคม (Antisocial Personality Disorder) จะมีลักษณะเป็นเด็ก เกร หนีเรียน แก่งเพื่อน 2) บุคลิกภาพพึ่งพา (Dependent Personality Disorder) ไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง จะตัดสินใจทำอะไรต้องได้รับคำแนะนำยืนยันอย่างหนัก สามารถเป็นผู้นำหรือรับผิดชอบอะไรได้ แต่เป็นผู้ตามที่ดี ต้องพึ่งพาสารเสพติด เนื่องจากมีความวิตกกังวล ทุกข์ใจ หรือถูกบังคับหรือถูกหลอกให้ใช้ 3) Histrionic Personality Disorder ต้องการการยอมรับในสังคมตลอดเวลา ในส่วนลึกของจิตใจมีความหวั่นวิตกอยู่เสมอว่าจะถูกทอดทิ้ง ต้องใช้สารเสพติดเพื่อผ่อนคลายทุกข์ใจ

สิ่งแวดล้อม (Environment) ที่เป็เหตุให้ติดสารเสพติด ได้แก่ ครอบครัว เพื่อน และการอยู่ใกล้ติดสารเสพติด

ครอบครัว เป็นปัจจัยที่อาจส่งเสริมให้บุคคลหันมาใช้สารเสพติดได้ โครงสร้างของครอบครัวของผู้ติดสารเสพติดมักพบว่ามีคามผูกพันทางอารมณ์ที่ไม่เหมาะสม เช่น ใกล้เคียงกันเกินไป (Enmeshed) จนแต่ละบุคคลไม่สามารถเป็นตัวของตัวเอง หรือห่างเหินกันเกินไป (Disengaged) ซึ่งสมาชิกในครอบครัวมีการพึ่งพากันน้อย กฎเกณฑ์ในครอบครัวของผู้ติดสารเสพติดมีลักษณะ 3 อย่าง คือ มีความ โหดร้าย ทารุณ (Inhumane) มีความเข้มงวด (Rigid) และมีการปิดกั้น (Closed) นอกจากนี้ยังพบว่าเด็ก และเยาวชนที่ติดสารเสพติดส่วนใหญ่มาจากครอบครัวที่พ่อแม่ทะเลาะวิวาทกัน แยกกันอยู่ หย่าร้าง พ่อ แม่ หรือทั้ง พ่อและแม่เสียชีวิต ขาดสัมพันธภาพที่ดีในครอบครัว ขาดความรัก ความอบอุ่น ขาดที่ปรึกษา เด็กเกิดความสับสน สัมพันธภาพที่ห่างเหินทำให้ ขาดที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ

เพื่อน การคบเพื่อนและการเข้ากลุ่มเพื่อนเป็นพัฒนาการทางสังคมตามธรรมชาติของบุคคลวัยรุ่น และวัยรุ่นส่วนใหญ่กำลังอยู่ในวัยศึกษาเล่าเรียนจึงมีเวลาส่วนมากอยู่ที่โรงเรียนกับเพื่อนวัยเดียวกัน เพื่อนจึงมีอิทธิพลกับเด็กวัยนี้มาก ด้วยเหตุนี้เพื่อนจึงเป็นตัวแปรที่สำคัญ ต่อพฤติกรรม และความคิด คือ การคบเพื่อนเป็นสิ่งสำคัญสำหรับเด็ก เพราะถ้าเด็กคบเพื่อนที่เกร หรือความประพฤติไม่ดีแล้ว ก็อาจถูกเพื่อนชักจูงไปในทางที่เสื่อมเสียโดยการใช้สารเสพติดได้

จะพบว่าปัจจัยของการใช้สารเสพติด มีความซับซ้อนและมีหลายสาเหตุที่มีความเกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน ทั้งในด้าน สิ่งแวดล้อมหมายรวมถึง ครอบครัว เพื่อน ชุมชน เป็นบริบทที่หล่อหลอม ความคิด พฤติกรรม ค่านิยมความเชื่อ รวมถึงความบกพร่องทางร่างกาย และจิตใจบุคคลนั้น ๆ ที่ส่งผลต่อการเสพติด ซึ่งมีไขว่เรื่องง่ายที่เราจะแยกการมองการเสพติดของบุคคลหนึ่งเพียงด้านใดด้านหนึ่ง และช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง หากแต่พฤติกรรมเสพติดเป็นผลจากการสะสมของปรากฏการณ์แวดล้อมของบุคคลนั้น

3. การติดสารเสพติด ตามแนวคิดของวิโรจน์ วีรชัย (2548, หน้า 132 - 137) ได้กล่าวว่า การที่บุคคลจะติดสารเสพติดมีคำอธิบายต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะปัจจัยที่สำคัญ คือ ร่างกาย จิตใจ และสังคม แล้วแต่ละบุคคลที่เสพติดว่ามีเงื่อนไขและปัจจัยเฉพาะตนเองเป็นเช่นไร ทฤษฎีการติดสารเสพติดที่ให้ความสำคัญของปัจจัยทางร่างกาย โดยเฉพาะ ผลที่เกิดจากสมองที่ก่อรูปเป็นพฤติกรรม พัฒนามาจากทฤษฎีการวางเงื่อนไข (Principles of Classical Conditioning) ของ Pavlov เทียบได้กับ สมองมนุษย์ก็เช่นเดียวกันถูกวางเงื่อนไขได้ เมื่อมีการเสพติดหรือดื่มสุรา ที่ทำให้เกิดความพอใจ พร้อมกับตัวกระตุ้น หลาย ๆ ครั้งต่อมา ตัวกระตุ้นนั้น ๆ กลายเป็นตัวชวน (Triggers) ก็จะสามารถกระตุ้น ให้เกิดความอยากเสพติด โดยที่ไม่ได้มีสารเสพติดหรือสุรา และ

ในรายที่ติดสารเสพติดรุนแรงแล้วแม้เพียงการคิดถึงตัวกระตุ้น ก็เกิดความอยากแล้ว มันเป็นการทำงานของสมอง ส่วนที่สารเสพติดออกฤทธิ์ ซึ่งเป็นสมองส่วนที่ควบคุมความอยากอาหาร และน้ำ (ศูนย์ความหิว และความกระหาย) รวมทั้งความต้องการทางเพศด้วย ถือว่าเป็นสมองที่จะทำให้ชีวิตอยู่รอด เมื่อมีการเสพสารเสพติด หรือดื่มสุราเป็นระยะเวลาที่นานพอ สมองก็จะเกิดวงจรที่ถือว่าสารเสพติดนั้นเป็นความจำเป็นของชีวิต

ในคนปกติ สมองส่วนนอก (Cerebral Cortex) เป็นสมองส่วนที่ใช้ในการคิด การให้เหตุผลและการตัดสินใจ เป็นสมองที่สามารถปรับพฤติกรรมของเราได้ ภายใต้อำนาจของสมองส่วนนอก คือ สมองส่วนดั้งเดิม เรียกว่า ส่วนลิมบิก (Limbic System) สมองส่วนนี้สัมพันธ์กับการเสพติดทั้งสิ้น เป็นส่วนระบบความพอใจ (Pleasure Reward System) ความแตกต่างของสมองส่วนนี้กับสมองส่วนนอก คือ สมองส่วนนี้ไม่อยู่ใต้อำนาจจิตใจ การที่สารเสพติดออกฤทธิ์กับสมองส่วนนี้ ทำให้เกิดพฤติกรรมเสพติด ซึ่งจะสูญเสียพฤติกรรมปกติที่จะใช้เหตุผลในการกระทำ

ผู้ติดสารเสพติดจึงใช้ชีวิตทั้งชีวิตเพื่อหาสารเสพติดมาเสพและเสพสารเสพติด ขอมหาทุกอย่าง เสียเงินขายสมบัติที่มี ขอบจากพ่อแม่ ญาติพี่น้อง จนถึง ฉกชิง วิ่งราว ขโมย จี้ ปล้น หรือทำงานทุกอย่างรวมทั้งขายสารเสพติด เพื่อให้ได้เงินมาซื้อสารเสพติด พฤติกรรมเช่นนี้ถือว่าเป็นโรคสมองติดสารเสพติด ไม่สามารถใช้สมองส่วนตัดสินใจมาควบคุมความคิด อารมณ์ และพฤติกรรม

3.1 ในแต่ละระยะของการติดสารเสพติด มีกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ

3 กระบวนการ คือ

3.1.1 กระบวนการให้เหตุผล ความรู้ (Cognitive Process)

3.1.2 กระบวนการวางเงื่อนไข (Conditioning Process)

3.1.3 ความคิดแบบย้ำคิดย้ำทำ (Development of Obsessive Thinking)

3.2 ความคิด อารมณ์ และพฤติกรรม ความคิด เป็นการให้เหตุผล สามารถควบคุมได้ เรียนรู้ได้ การติดสารเสพติดเสมือนสมองถูกวางเงื่อนไข พร้อมกับตัวกระตุ้นต่าง ๆ ทำให้ผู้ติดสารเสพติดเป็นสิ่งที่สารเสพติดกล่าปากในการทำให้ตระหนักถึงการคิด และการเรียนรู้ที่จะเปลี่ยนแปลงกระบวนการคิด ซึ่งเป็นสิ่งที่ สามารถเปลี่ยนแปลงได้โดยการฝึกฝนที่ถูกต้องเหมาะสม

อารมณ์ เป็นเรื่องของความรู้สึก ความสุข ความเศร้า ความโกรธ และความกลัว ความรู้สึกเหล่านี้เป็นอารมณ์พื้นฐาน ไม่ใช่สิ่งที่ดี หรือเลว สิ่งที่สำคัญคือ การเข้าใจ และยอมรับในอารมณ์ของตนเอง บางอารมณ์ก่อให้เกิดความพอใจอย่างมาก ทั้ง ๆ ที่ไม่มีเหตุการณ์ที่ดีเกิดขึ้นเลย แต่บางครั้งก็เกิดอารมณ์หงุดหงิด โดยไม่มีเหตุผล สารเสพติดมีผลอย่างมากต่ออารมณ์ และเมื่อเลิก

เสพสารเสพติด อารมณ์ที่เกิดขึ้นยังมีความซับซ้อน แปรปรวนมาก การฝึกให้เข้าใจอารมณ์ จึงมีความสำคัญที่จะช่วยให้เลิกเสพสารเสพติดได้

พฤติกรรม เป็นผลของความกิดอารมณ์โดยรวม ผู้ติดสารเสพติดท้ายสุดก็เป็นสามารถควบคุมได้ การเสพสารเสพติดและสารเสพติดเป็นเสมือนกระบวนการอัตโนมัติที่ทำให้กลับไปเสพอีก

3.3 ระยะของการติดสารเสพติด แบ่งเป็น 4 ระยะ

3.3.1 ระยะเริ่มต้นลง (Introductory Stage)

3.3.2 ระยะเสพต่อเนื่อง (Maintenance Stage)

3.3.3 ระยะเสพติด (Disenchantment Stage)

3.3.4 ระยะวิกฤต (Disaster Stage)

ยาและสารเสพติดแต่ละชนิดจะก่อให้เกิดการเสพติดแตกต่างกัน ฤทธิ์ที่ทำให้เสพแล้วติดของสารแต่ละชนิดก็มีความแตกต่าง ยาและสารเสพติดบางชนิดติดง่ายมาก เช่น เฮโรอีน โคเคน ช่วงเวลาในระยะที่แบ่งไว้ ตั้งแต่ระยะเริ่มต้นลง จนถึงระยะวิกฤตก็สั้น จนบางระยะอาจจะสั้นจนเห็นแต่ละระยะไม่ชัดเจน ยาและสารเสพติดบางชนิดก็ติดยากกว่า และเป็นไปตามระยะที่แบ่งไว้ชัดเจน

ปัจจัยของบุคคลก็เช่นเดียวกัน บางคนมีความขี้ขลาดใจที่จะปฏิเสธ ไม่ลองยาและสารเสพติด บางคนคิดว่าเป็นเรื่องท้าทาย และบางคนใช้เป็นสิ่งหลีกเลี่ยงจากความทุกข์ใจ ในปัญหาต่าง ๆ ที่ประสบอยู่ เมื่อลองเสพแล้วบางคนติดสารบางชนิดง่ายกว่าบางคน บางคนเมื่อเสพสารที่มีฤทธิ์ติดไม่รุนแรงนักก็ไม่ติด เช่น คีมสุราเป็นครั้งคราว นาน ๆ ครั้ง เมื่อออกงานสังคม ซึ่งโดยปกติจะไม่ซื้อหาเมาดื่มเอง แต่บางคนเมื่อเริ่มต้นลงแล้ว ก็ดื่มต่อเนื่อง และกลายเป็นคนติดสุราในที่สุด

3.3.1 ระยะเริ่มต้นลง (Introductory Stage) ระยะแรกนี้ ผู้ที่ลองเสพอาจเสพนาน ๆ ครั้ง เช่น งานเลี้ยง หรืองานสังสรรค์ ผู้ที่ลองเสพยังไม่รู้สึกถึงผลเสียของสารที่ลอง บางรายกลับรู้สึกเหมือนว่า สารนั้นมีประโยชน์ ทำให้เกิดความพอใจ ลดความทุกข์ใจที่มี ลดความกังวล หรือความเหงา การเสพสารบางชนิดในระยะสั้น อาจทำให้รู้สึกเหมือนมีพลังเพิ่มขึ้น มีความมั่นใจสามารถทำงานได้มากขึ้น

ผู้เสพหาว่าไม่ว่า การเสพ และเกิดความพอใจเช่นนี้ เป็นการวางเงื่อนไขให้สมองส่วน ลิมบิก (Limbic System) ทุกครั้งที่เสพหรือดื่ม ทำให้เกิดผลในลักษณะสะสม และเพิ่มความต้องการเสพ ในระยะนี้ ตัวกระตุ้นตัวชนวน (Triggers) ที่จะทำให้อยากเสพยังมีน้อย และมีจำกัด สมองยังถูกกระตุ้นจากการเสพสารเสพติดโดยตรง ผู้เสพสารเสพติดยังคิดถึงยา หรือสารเสพติดน้อย ชีวิตประจำวัน ยังสามารถดำเนินเป็นปกติ

3.3.2 ระยะเสพต่อเนื่อง (Maintenance Stage) ระยะที่สองนี้ผู้เสพเริ่มเสพบ่อยขึ้น อาจจะทุกเดือน หรือทุกอาทิตย์ ผู้เสพเริ่มรู้สึกถึงผลเสียของการเสพ แต่โดยรวมยังคิดว่ามีผลดี อยู่เหมือนระยะแรก ทำให้เกิดความพอใจและลดความทุกข์ใจ

การเสพบ่อยขึ้นในระยะนี้ ทำให้สมองถูกวางเงื่อนไขเพิ่มขึ้น สถานที่เสพ ผู้เสพ ด้วยกัน และสิ่งของที่ใช้ในการเสพ กลายเป็นตัวชนวน (Triggers) เพียงคิดถึงตัวชนวนเหล่านี้ ร่างกายก็เริ่มมีปฏิกิริยา ทำให้เกิดความอยากเสพติด (Craving) ที่จะหายาและสารเสพติดมาเสพ สมองส่วนลิมบิก (Limbic System) ถูกกระตุ้นง่ายขึ้น ด้วยชนวนที่สัมพันธ์กับยาและสารเสพติด โดยตรง ปฏิเสธสารเสพติดเช่นนี้จะไม่พบในผู้ที่ไม่เคยเสพสารเสพติดมาก่อน ในระยะนี้ผู้เสพเริ่ม คิดถึงสารเสพติดหรือสารเสพติดเพิ่มมากขึ้นบ่อยขึ้น แต่ยังสามารถที่คิด ตัดสินใจว่า จะเสพหรือไม่เสพได้

3.3.3 ระยะเสพติด (Disenchantment Stage) ระยะที่สามนี้ ผู้เสพจะเสพบ่อย ขึ้นมาก ผู้เสพรู้สึกถึงผลเสียของการเสพแล้ว แต่ถ้าไม่ตัดสินใจหยุดเสพ ก็จะกลายเป็นเสพติด และ ถอนตัวยาก ชีวิตประจำวันเริ่มกระทบกระเทือน ความสัมพันธ์ในครอบครัว การเรียน หรือหน้าที่ การงานเริ่มเกิดปัญหา ถึงระยะนี้แม้ว่าสมองส่วนนอก คิด หรือตัดสินใจหยุดเสพ แต่ไม่สามารถ ควบคุมอยาก และไม่สามารถควบคุมตนเองได้

การเสพเป็นประจำในระยะนี้ เป็นการวางเงื่อนไขสมองขั้นรุนแรง แม้รู้ว่าเป็นสิ่ง ไม่ดีที่เกิดผลเสีย เพิ่มขึ้นมาก แต่ก็ไม่สามารถใช้เหตุผลความรู้สึกรับผิดชอบชั่วดีมาบังคับตนเองได้ แล้ว ตัวชนวนในระยะนี้มีเพิ่มขึ้นมาก แม้ไม่เกี่ยวข้องกับยาหรือสารเสพติดโดยตรง เช่น ความเครียด ความเหงา ความเบื่อ หลังงานเลิก ฯลฯ ตัวชนวนในระยะนี้ก็จะทำให้เกิดความอยาก รุนแรงขึ้น แม้เพียงแค่วางใจถึงเท่านั้น ก็เริ่มเป็นตัวชนวนที่อ่อน ๆ ในระยะนี้สมองส่วนนอกไม่ สามารถควบคุมสมอง ส่วนลิมบิก (Limbic System) ที่ติดสารเสพติดได้แล้ว ผู้ติดสารเสพติดคิดถึง สารเสพติดบ่อยขึ้นมาก คิดมากกว่าคิดถึงกิจกรรมในชีวิตประจำวันอื่น ๆ

3.3.4 ระยะวิกฤต (Disaster Stage) ระยะสุดท้ายนี้ ผู้ติดสารเสพติดเสพบ่อย จนแทบเป็นหุ่นยนต์ที่ไม่มีชีวิตจิตใจ แม้จะสำนึกถึงผลเสียของการเสพสารเสพติด แต่เหตุผล ทั้งหลายใช้ไม่ได้ผลแล้ว พฤติกรรมการติดสารเสพติดในระยะนี้ อาจเทียบได้กับหนูทดลองที่เลือก เสพยาและสารเสพติดจนตัวตาย โดยไม่สนใจน้ำและอาหาร ผู้ติดสารเสพติดแทบใช้เวลาทั้งหมด ที่มีไปกับการแสวงหาวิธีการเสพ เงินทอง ที่จะมาซื้อสารเสพติด หรือการเดินทางไปซื้อสารเสพติด หลายรายทำตัวเป็นผู้ขายรายย่อย ที่จะได้กำไรเป็นสารเสพติดให้ตนเองเสพ และก็ใช้เวลา ส่วนที่เหลือกับการเสพยาและเมาสารเสพติด

ผู้ติดสารเสพติดจะเสพติดบ่อยทุกวัน วันละหลายครั้ง เป็นการวางเงื่อนไขสมองชั้น สมบูรณ์ ผู้ป่วยไม่สามารถควบคุมตนเองได้แทบจะสิ้นเชิง ตัวชนวนทั้งหลายเกิดง่ายทั้งความรู้สึกต่าง ๆ ช่วงเวลาต่าง ๆ แม้นเพียงแต่คิดก็เป็นชนวนที่รุนแรง ทำให้มีความอยากและไปเสพติดสารเสพติด ระยะนี้ผู้ติดสารเสพติดจะคิดถึงแต่สารเสพติดแทบตลอดเวลา มีเพียงช่วงหยุดเสพติดเป็นบางช่วงเท่านั้น ที่จะคิดถึงเรื่องอื่น ๆ บ้าง

การวินิจฉัยการติดสารเสพติด (Dependence) ตามแบบ DSM-IV (พราโมทย์ สุนิษฐ์ และมาโนช หนองระภู, 2539, หน้า 80) ซึ่งเป็นระบบวินิจฉัยและแบ่งประเภทของโรคทางจิตเวช ที่จัดทำขึ้น โดยสมาคมจิตแพทย์อเมริกา มีหลักเกณฑ์การวินิจฉัย 7 ข้อ จะต้องใช้การวินิจฉัยอย่างน้อย 3 ข้อขึ้นไป จึงจะสามารถวินิจฉัยเป็นผู้ติดสารเสพติด (Dependence) ได้ โดยมีรายละเอียดดังนี้

1. มีอาการคือยา มีความต้องการสารเสพติดเป็นปริมาณมากขึ้นกว่าเดิม ถ้าต้องการให้เกิดผลในระดับพอ ๆ กับปริมาณเดิม หรือถ้าใช้สารเสพติดปริมาณเท่าเดิมก็จะเกิดผลน้อยกว่าเดิม
2. มีอาการขาดสารเสพติด มีลักษณะอาการเฉพาะอย่างอันเกิดจากสารเสพติดแต่ละประเภท หรือการใช้สารเสพติดเพื่อหมายจะบรรเทาอาการอยากใช้สารเสพติดที่จะเกิดขึ้น
3. มีการใช้สารในปริมาณหรือระยะเวลามากกว่าที่ตั้งใจไว้
4. มีความต้องการใช้สารนั้นอยู่ตลอดเวลาไม่สามารถหยุดหรือควบคุมการใช้ได้
5. ใช้เวลาอย่างมากไปกับการหาสารนั้นมา (เช่น เดินทางไกล) หรือใช้เวลาในการฟื้นตัวจากสารเสพติด
6. ต้องงดหรือลดกิจกรรมทางสังคม การงาน หรือการบันเทิงอื่น อันเนื่องมาจากการใช้สาร
7. ยังใช้สารแม้ทราบว่าจะทำให้เกิดปัญหาทางร่างกายหรือจิตใจ

4. กระบวนการบำบัดรักษาและฟื้นฟู

ขั้นตอนการรักษาผู้ติดสารเสพติดของกระทรวงสาธารณสุข (สำนักพัฒนาการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติด, 2547, หน้า 38 - 41) เป็นกระบวนการเพื่อให้ผู้ติดสารเสพติดสามารถเลิกสารเสพติดได้และกลับสู่สังคมสามารถดำรงชีวิตได้อย่างปกติสุข การที่ผู้ติดสารเสพติดเลิกสารเสพติดได้จำเป็นต้องได้รับการบำบัดรักษาให้ครบทุกขั้นตอน โดยยึดตามระเบียบของกระทรวงสาธารณสุขที่ได้แบ่งขั้นตอนการบำบัดรักษาออกเป็น 4 ขั้นตอน ดังต่อไปนี้

1. การเตรียม การก่อนการรักษา (Pre - Admission)

ก่อนที่จะเริ่มต้นในการบำบัดรักษาผู้ติดสารเสพติดนั้น ผู้ป่วยต้องมีความพร้อมที่จะเข้ารับการรักษา โดยเจ้าหน้าที่ ได้แก่ นักสังคมสงเคราะห์ นักจิตวิทยา แพทย์ หรือพยาบาล ต้องร่วมกันชักจูงแนะนำ ให้ผู้ติดสารเสพติดเต็มใจเข้ารับเข้ารับการบำบัดรักษา ขั้นเตรียมการเป็นระยะแรกของการรักษาที่เตรียมผู้ป่วยให้มีความพร้อม ความตั้งใจที่จะเข้ารับการบำบัดรักษา เข้าใจวิธีการรักษา ยอมรับความจริงว่าการติดสารเสพติดมีโทษร้ายแรง ยอมรับว่าตนมีปัญหาอะไร ยอมรับที่จะแก้ไขพฤติกรรมของตนเอง โดยสมัครใจที่จะเข้ารับการบำบัดรักษารอบตามระยะเวลาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีการเตรียมความพร้อมให้กับครอบครัวเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา และให้กำลังใจแก่ผู้ป่วย โดยมีกิจกรรมต่าง ๆ ดังนี้

- การสัมภาษณ์ประวัติ ประวัติส่วนตัวในอดีตและปัจจุบัน ประวัติการติดสารเสพติด ประวัติการเจ็บป่วย การลงทะเบียน ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ทำความรู้จักและเข้าใจผู้ป่วย โดยศึกษาประวัติจากผู้ป่วย ครอบครัวและญาติหรือผู้ที่เกี่ยวข้อง การหาข้อมูลและข้อเท็จจริงจากผู้ป่วย เช่น ปัญหาทางจิตใจ (ความคิด อารมณ์ และความรู้สึก) ปัญหาบุคลิกภาพ ปัญหาทางครอบครัว ปัญหาทางเศรษฐกิจ

- การตรวจร่างกาย เพื่อตรวจสภาพร่างกายว่าทรุดโทรมมากน้อยเพียงใด เช่น การตรวจสภาพจิตว่าปกติหรือมีอาการทางจิต การตรวจทางห้องปฏิบัติการ (การตรวจร่างกาย เอกซเรย์ การตรวจเลือด ตรวจปัสสาวะหาสารเสพติด)

- การให้คำปรึกษาแก่ผู้ป่วยและญาติเกี่ยวกับวิธีการบำบัดรักษาอย่างถูกต้อง รวมทั้งการชักจูง แนะนำให้ผู้ป่วยตั้งใจเข้ารับการบำบัดรักษา และแนะนำให้ครอบครัวมีส่วนร่วมในการบำบัดรักษา

2. การถอนพิษยา (Detoxification)

ขั้นถอนพิษยาเป็นขั้นตอนที่เน้นการบำบัดรักษาอาการทางร่างกายที่เกิดจากการใช้สารเสพติดด้วยการใช้สารเสพติดทดแทนอาการ เช่น เมธาโคน ฯลฯ เพื่อระงับความต้องการสาร หรือให้เลิกสารเสพติดตลอดจนการใช้สารเสพติดอื่น ๆ ขั้นตอนนี้จะใช้สารเสพติดหรือไม่ใช้สารเสพติดก็สามารถถอนพิษได้ทุกราย หากผู้เข้ารับการบำบัดยินยอมอยู่เข้ารับการรักษาตามกรรมวิธีจนครบกำหนดก็สามารถถอนพิษได้ทุกคน ขั้นตอนนี้โดยทั่วไปจะให้การถอนพิษยาตามอาการ สภาพร่างกาย และสารเสพติดที่ใช้ เพื่อบำบัดรักษาอาการขาดยา ภาวะแทรกซ้อนทางกายและทางจิต ทางประสาท เป็นต้น แต่คนส่วนใหญ่เข้าใจว่าขั้นตอนนี้เป็นการรักษาผู้ติดสารเสพติดให้หายขาดได้เพียงขั้นตอนเดียว ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ไม่ถูกต้องเพราะผู้เลิกสารเสพติดได้รับการบำบัดรักษาอาการทางร่างกายเพียงอย่างเดียว เมื่อกลับสู่สังคมไม่นานก็กลับไปติดสารเสพติด

ซ้ำอีกเนื่องจากยังไม่ได้รับการบำบัดรักษาทางจิตใจ

3. การฟื้นฟูสมรรถภาพ (Rehabilitation)

ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่สำคัญที่สุดในการบำบัดรักษาผู้ติดสารเสพติดเพื่อให้ผู้ติดสารเสพติดสามารถเลิกเสพยาเสพติดได้อย่างแท้จริง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อเสริมสร้างกำลังใจให้ผู้ติดสารเสพติดมีจิตใจที่เข้มแข็งพอที่จะละเว้นการใช้สารเสพติด และสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข ขั้นตอนนี้ใช้ระยะเวลาการรักษาค่อนข้างน้อย 6 เดือนขึ้นไป ที่จะทำให้ผู้เลิกสารเสพติดมีความเข้มแข็งพอที่จะต่อสู้กับสังคมที่ยังคงมีสารเสพติดอยู่เป็นการสร้างเสริมสุขภาพที่สมบูรณ์ และเป็นการแก้ไขปรับปรุงนิสัย ความประพฤติปฏิบัติที่เปลี่ยนไปเนื่องจากการไปเสพยาเสพติด แนะนำแนวทางในการปรับตนเองให้ดีขึ้น โดยมีเจ้าหน้าที่ผู้ให้การบำบัดในหลายๆ ฝ่ายร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นแพทย์ พยาบาล นักสังคมสงเคราะห์ ครูอาชีวบำบัด เป็นต้น โดยใช้รูปแบบต่าง ๆ เช่น สาสนบำบัด กลุ่มบำบัด ชุมชนบำบัด อาชีวบำบัด เป็นต้น

4. การติดตามหลังการรักษา (Follow up or Aftercare)

เมื่อผู้ติดสารเสพติดที่เข้ารับบำบัดรักษามีสภาพจิตใจเข้มแข็งพอจะใช้ชีวิตอยู่ในสังคมภายนอกได้ด้วยตนเองแล้ว สถานบำบัดรักษาจะให้กลับไปอยู่กับครอบครัวเพื่อเริ่มต้นทดลองใช้ชีวิตโดยไม่ต้องพึ่งสารเสพติดต่อไป ผู้บำบัด ได้แก่ นักสังคมสงเคราะห์ นักจิตวิทยา เป็นต้น มีหน้าที่ต้องติดตามผู้ป่วย เพื่อประเมินผลการบำบัดรักษา การดูแลติดตามหลังรักษานี้ เป็นการช่วยให้กำลังใจและ แนะนำแนวทางปฏิบัติตนให้กับผู้เลิกสารเสพติด เพื่อให้หลีกเลี่ยงปัญหาทางจิตใจและทางกายต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดเป็นสาเหตุของการติดสารเสพติด และให้อยู่ห่างไกลจากสิ่งแวดล้อมที่จะชักนำโดยเฉพาะสารเสพติด โดยใช้ระยะเวลาในการติดตามหลังรักษา 1 - 5 ปี ซึ่งวิธีการติดตามหลังรักษาสามารถทำได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม

4.1 การติดตามผลทางตรง คือ ผู้ติดตามผลได้พบกับผู้ป่วยโดยตรง ทำให้สามารถซักถามผล การบำบัดรักษาได้ลึกซึ้ง พร้อมทั้งตรวจหาสารเสพติดได้ ให้คำแนะนำช่วยเหลือปัญหาได้โดยตรง เช่น

- นัดผู้ป่วยมาพบที่สถานพยาบาลตามกำหนด ซึ่งพบปัญหาว่าผู้ป่วยไม่มาตามนัด
- การเยี่ยมบ้าน วิธีการนี้สามารถทำได้ทั้งแบบนัดหมายล่วงหน้า หรือไม่ได้นัดหมาย ทำให้เห็นสภาพที่แท้จริงของผู้ป่วย แต่วิธีการจะสิ้นเปลืองทั้งเวลา บุคลากรและงบประมาณ

4.2 การติดตามผลทางอ้อม คือผู้ติดตามผลไม่ได้พบกับผู้ป่วยโดยตรงเป็นการส่งแบบสอบถามทางไปรษณีย์ การพูดคุยทางโทรศัพท์ การติดต่อผ่านบุคคลที่สาม แต่จะได้ข้อมูลไม่ครบถ้วนไม่สามารถให้คำปรึกษาได้โดยสมบูรณ์

5. วิธีการดำเนินชีวิต

ตามแนวคิดของ Adler (n.d. cited in Larry & Daniel, 1992, pp. 144 - 145) เป็นแนวคิดกล่าวถึงวิธีการที่เป็นเอกลักษณ์ในการปรับตัวของมนุษย์ เรื่องที่โดดเด่นส่วนใหญ่รวมถึงเป้าหมายที่บุคคลนั้นสร้างขึ้นมาจากตัวเอง ความหมายของการพยายามเพื่อให้ถึงเป้าหมาย ตามทฤษฎีของ Adler วิธีการดำเนินชีวิตนั้นรวมถึง รูปแบบของลักษณะนิสัย (Trait) พฤติกรรม (Behavior) และความเคยชิน (Habits) ที่เมื่อเกิดขึ้นด้วยกันแล้วเป็นการให้ความหมายความมีตัวตนของบุคคล

วิธีการดำเนินชีวิตของบุคคลกลายมาเป็นสิ่งที่บุคคลนั้นเป็นอยู่ได้อย่างไร ต้องกลับไปพิจารณาแนวคิดเรื่องปมด้อย และการชดเชย ในการกำหนด พื้นฐานของวิธีการดำเนินชีวิต จากทฤษฎีของ Adler ที่ระบุว่าในวัยทารกทุกคนย่อมผ่านประสบการณ์ในเรื่องปมด้อย รวมถึงสิ่งที่สมมติขึ้น จินตนาการ และความเป็นจริง ที่เป็นแรงจูงใจของบุคคลในการชดเชยด้วยวิธีการบางอย่าง การสร้าง การกำหนดรูปแบบของพฤติกรรม เพื่อชดเชยปมด้อย ซึ่งต่อมากลายเป็นวิธีการดำเนินชีวิต วิธีการดำเนินชีวิตมีพื้นฐานมาจากความพยายามฝึกฝนการก้าวผ่านปมด้อย และด้วยวิธีนี้เป็นการ เสริมสร้างความรู้สึกลึกเหนือกว่า

ในมุมมองของ Adler วิธีการดำเนินชีวิตจะพัฒนาฝังแน่นอย่างมั่นคงในช่วงอายุ 4 หรือ 5 ปี ซึ่งหลังจากนั้น ไม่เกิดก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเท่าใดนัก เป็นที่แน่นอนว่าบุคคลยังคงเรียนรู้วิธีการใหม่ ๆ ต่อไปในการอธิบายวิธีการดำเนินชีวิตที่มีรูปแบบเป็นเอกลักษณ์ของพวกเขา แต่ความซับซ้อน และการขยายโครงสร้างพื้นฐานของวิธีการดำเนินชีวิตนั้นจะต้องวางรากฐานมาตั้งแต่วัยต้นของชีวิตเท่านั้น วิธีชีวิตที่ได้รับการพัฒนาอย่างฝังแน่นนี้จะกลายเป็นกรอบแนวทางของพฤติกรรมในเวลาต่อมา ในขณะที่เดียวกันทุกสิ่งที่บุคคลกระทำถูกสร้างและกำกับควบคุมโดยวิธีชีวิต อันมีเอกลักษณ์ของแต่ละบุคคลซึ่งตัดสินจากลักษณะตามสิ่งแวดล้อมของแต่ละบุคคลสนใจ และสิ่งที่บุคคลนั้นไม่สนใจ กระบวนการทางจิตวิทยาทุกกระบวนการ เช่น การรับรู้ การคิด และความรู้สึก จะถูกจัดการ และรวบรวมทั้งหมดเข้าด้วยกัน เพื่อให้ได้มาซึ่งความหมายในบริบทของวิธีการดำเนินชีวิตของบุคคล

Adler (2010) กล่าวว่า วิธีการดำเนินชีวิตในมุมมองทางด้านจิตวิทยา เปรียบได้กับ เรื่องของบุคลิกภาพ คือ สิ่งที่บุคคลเป็น สิ่งที่บุคคลต้องการจะเป็น โดยปกติวิธีการดำเนินชีวิตจะเริ่มขึ้นในช่วงอายุ 4-5 ปี ซึ่งจะมีผลต่อลักษณะเฉพาะของแต่ละบุคคล และความมุ่งมั่นของบุคคลสู่สิ่งที่

เหนือกว่า รวมถึงเป้าหมายและทัศนคติของบุคคลต่อการมองตนเอง และการมองโลกภายนอก และความทะเยอทะยานสู่ความสำเร็จ

กล่าวได้ว่า วิธีการดำเนินชีวิต คือความเป็นตัวตน ซึ่งมาจาก พันธุกรรม สภาพแวดล้อม จิตสำนึก จิตใต้สำนึก ล้วนเป็นสิ่งที่สนับสนุนทำให้เกิดบุคลิกภาพพื้นฐาน ลักษณะเฉพาะบุคคล และการดำเนินชีวิตของบุคคล ซึ่งได้รับอิทธิพลอย่างมากจากประสบการณ์ในวัยเด็ก

6. ปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ต่อวิธีการดำเนินชีวิตที่นำไปสู่การติดสารเสพติดซ้ำ ตามแนวคิดการบำบัดรักษาผู้ติดสารเสพติดในรูปแบบ Matrix Program (วิโรจน์ วีรชัย, 2548, หน้า 139 - 145) ได้แบ่งระยะของการเลิกสารเสพติดและปัจจัยการกลับไปเสพสารเสพติดซ้ำที่เกิดขึ้นในแต่ละระยะ โดยแบ่งออกเป็น 4 ระยะดังต่อไปนี้

6.1 ระยะขาดสารเสพติด (Withdrawal Stage)

6.2 ระยะหยุดเสพสารเสพติดช่วงแรก (Early Abstinence/ Honeymoon Stage)

6.3 ระยะเลิกเสพสารเสพติดต่อเนื่อง ผ่าอุปสรรค (Protracted Abstinence/ The Wall Stage)

6.4 ระยะปรับตัวกลับคืน (Adjustment/ Resolution Stage)

6.1 ระยะขาดสารเสพติด (Withdrawal Stage) อยู่ในช่วง 3 - 10 วันแรก เมื่อหยุดเสพสารเสพติด ระยะแรกจะมีอาการขาดสารเสพติด ซึ่งจะมีอาการทางร่างกายเป็นสำคัญโดยจะขึ้นกับว่า หยุดสารเสพติดหรือสารเสพติดใด กลุ่มกระตุ้นระบบประสาท กดประสาท หรือหลอนประสาท ตามชนิด ขนาด และวิธีการของสารที่เสพยาอาการในระยะขาดสารเสพติดนี้ จะมีอาการทั้งร่างกายและจิตใจ เช่น ชี้น้ำมูก ไม่มีแรง หิวบ่อย ไม่มีสมาธิ กระวนกระวาย นอนไม่หลับ หดหู่ โกรธง่ายขึ้น

การเสริมให้ผู้เลิกสารเสพติดสร้างโครงสร้างชีวิต เป็นสิ่งสำคัญที่สุดของระยะนี้โดยกำหนดกิจวัตรประจำวันของตนเองขึ้นมาแทนกิจวัตรขณะติดสารเสพติด ที่ใช้เวลาส่วนใหญ่ไปกับ การหาสารเสพติด เสพสารเสพติดและเมาสารเสพติด เป็นการวางแผนการใช้เวลาในแต่ละวัน ล่วงหน้า 2 - 4 วัน โดยกิจวัตรที่วางแผนนี้ จะเป็นกิจกรรมที่ตั้งใจจะทำจริง ๆ โดยไม่ให้สัมพันธ์กับกิจกรรมที่จะทำให้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเสพสารเสพติด การเขียนแผนกิจวัตรประจำวันล่วงหน้า เช่นนี้ มีความสำคัญในการหยุดสารเสพติดมาก เพราะเป็นการฝึกให้สมองส่วนนอก (Cortex) มาควบคุมสมองส่วนลิมบิก (Limbic System) เพื่อควบคุมพฤติกรรม เป็นการลดความวิตกกังวล และเสริมความตระหนักในตนเอง ของผู้เลิกสารเสพติด

ครอบครัวมีส่วนสำคัญที่จะช่วยให้ผู้เลิกสารเสพติดในระยะนี้ก็คือ การจัดสภาพแวดล้อมใหม่โดยเฉพาะบ้าน ถ้ามีสุราอยู่ควรออกไปให้หมด ปรับความสัมพันธ์กับผู้เลิก

สารเสพติดไม่ให้มีส่วน เป็นตัวชนวนผู้เลิกสารเสพติด เช่น การเข้มงวด ค่า การใช้อารมณ์ต่อกัน การแสดงท่าทีรังเกียจ ฯลฯ

ปัจจัยที่จะทำให้ผู้เลิกสารเสพติดหวนกลับไปเสพสารเสพติดซ้ำ ในระยะขาด

สารเสพติด (Withdrawal Stage)

ก. มีอาการทางร่างกายมาก รู้สึกเหมือนว่า ควบคุมตนเองไม่ได้ ไม่สามารถหยุด ความคิดกับตัวกระตุ้นทั้งหลายที่เกิดขึ้น

ข. มีอาการอยากสารเสพติด (Craving Symptom) หงุดหงิด กระสับกระส่าย ซึมเศร้า นอนไม่หลับ บางรายมีหูแว่ว ประสาทหลอน

ค. ไม่สามารถมุ่งมั่นที่จะปรับโครงสร้างกิจวัตรประจำวันได้สำเร็จ

6.2 ระยะหยุดเสพสารเสพติดช่วงแรก (Early Abstinence/ Honeymoon Stage)

อยู่ในช่วง 10 วัน - 6 สัปดาห์

เมื่อผ่านระยะขาดสารเสพติดไปได้ มาถึงระยะหยุดเสพช่วงแรกนี้ ผู้เลิกสารเสพติด กลับรู้สึกเหมือนว่าการเลิกสารเสพติดเป็นสิ่งไม่ยาก เกิดความมั่นใจเกิน (Overconfidence) คิดว่า ตนเองเลิกได้แล้วในระยะนี้ยังมีปัญหาเรื่องความจำ และสมาธิ ในส่วนอารมณ์ ความรู้สึก ยังมี ความแปรปรวนบางราย ไปใช้สุรา สารเสพติด หรือสารอื่น

ระยะนี้ ผู้เลิกสารเสพติดต้องเผชิญกับอาการอยากสารเสพติด (Craving) ซึ่งเกิดจาก ตัวชนวน ทั้งภายนอก คือสิ่งแวดล้อม และภายใน คือ อารมณ์ ความรู้สึก ตัวอย่างเช่น ถ้าผ่านไปใกล้ แหล่งที่ขายสารเสพติด หรือการทะเลาะกันภายในครอบครัว ตัวชนวนจะนำไปสู่ความคิดและเกิด อาการอยากสารเสพติดตามมา และนำไปสู่การเสพต่อไป (ตัวชนวน → คิด → อยาก → เสพ) เพราะฉะนั้นการจัดการกับความอยากสารเสพติด ก็คือ หนึ่ง การหลีกเลี่ยงตัวชนวน ก่อนที่จะ ขยายตัว และเกิดความ อยากกสารเสพติด สอง การหยุดความคิด มีความสำคัญที่สุดของระยะนี้ ผู้เลิกสารเสพติด ต้องฝึกฝน ทักษะที่ได้ผลสำหรับตนเอง ที่จะหลีกเลี่ยงตัวชนวน หยุดความคิด และ ตัดความอยากสารเสพติดที่จะเกิดขึ้น

ปัจจัยที่จะทำให้ผู้เลิกสารเสพติดหวนกลับไปเสพสารเสพติดซ้ำ ระยะหยุดเสพสาร

เสพติดช่วงแรก (Early Abstinence/ Honeymoon Stage)

ก. ความรู้สึกมั่นใจเกิน

ข. ไปดื่มสุรา หรือสารเสพติดอื่นที่ทำให้ขาดสติ

ค. ไม่ทำตามตารางกิจกรรมที่กำหนดขึ้น

ง.ต่อต้านต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่เป็นระเบียบ

จ. ไม่สามารถจัดระดับความสำคัญของสิ่งต่าง ๆ ได้

ฉ. ประสาทหลอน ระวัง

6.3 ระยะเลิกเสพยาเสพติดต่อเนื่อง ผ่านอุปสรรค (Protracted Abstinence/ The Wall Stage) อยู่ในช่วง 6 สัปดาห์ - 4 เดือน ระยะนี้มีความสำคัญที่สุด เสมือนเป็นการข้ามกำแพง หรือ ข้ามสีทันดร ผู้เลิกสารเสพติดในระยะนี้จะรู้สึกซึมเศร้า อยู่ไม่สุข ไม่มีสมาธิ ไม่มีพลัง และไม่มีความต้องการใด ๆ ระยะนี้ถือว่ามีความเสี่ยงที่จะกลับไปติดซ้ำสูง

ระยะนี้ความรู้สึกมั่นใจลดลงจนต่ำกว่าปกติ กลายเป็นเกิดความไม่มั่นใจ ผู้เลิกสารเสพติดจะรู้สึกหมดพลัง อารมณ์จะแปรปรวน จากเฉยชาไปถึงซึมเศร้า และอาจแยกตัว อาจมีอาการเบื่อหน่าย หลาย ๆ คนมีอาการอยากสารเสพติดเพิ่มขึ้นมา ถือได้ว่าเป็นระยะที่ยากลำบากที่สุด นอกจากจะเกิดความไม่มั่นใจเพิ่มขึ้น และขาดพลัง ไม่มีสมาธิ ไม่ค่อยมีความต้องการทางเพศ นอนไม่หลับ ผู้เลิกสารเสพติดมักจะกลัวว่าอาการเหล่านี้จะเป็นตลอดไป ปัจจัยที่สัมพันธ์กับการกลับไปเสพซ้ำในระยะนี้ ที่ต้องให้ความสำคัญสัมพันธ์กับครอบครัว เพื่อน และผู้เกี่ยวข้องอื่น ๆ ทำให้การดำเนินชีวิตประจำวันตามที่วางแผนไว้เสียไป พฤติกรรมเบี่ยงเบน จนกลับไปดื่มสุรา หรือเสพยาเสพติดอีก

ปัจจัยที่จะทำให้ผู้เลิกสารเสพติดกลับไปเสพยาเสพติดซ้ำ ระยะเลิกเสพยาเสพติดต่อเนื่อง ผ่านอุปสรรค (Protracted Abstinence/ The Wall Stage)

ก. ปัญหาพฤติกรรมทางเพศ การหย่อนสมรรถภาพทางเพศ การไม่สนใจเรื่องเพศ และไม่มีความสุขในเรื่องเพศสัมพันธ์รวมทั้งเรื่องเพศ อาจเป็นชนวนให้เกิดอาการอยากสารเสพติด ปัญหาพฤติกรรมทางเพศนี้ จะกลับมาปกติ เมื่อร่างกายและจิตใจปรับตัวจากการเลิกสารเสพติดได้แล้ว

ข. การดื่มสุรา หรือสารเสพติดอื่นที่คิดว่า ไม่ค่อยมีผลเสีย ผู้เลิกสารเสพติดหลาย ๆ คนที่เลิกสารเสพติดได้ในระยะนี้ แล้วไปดื่มสุรา หรือสารเสพติดอื่น ที่คิดว่าไม่ค่อยมีผลเสีย เช่น มาเลิกเสพยาเฮโรइन แต่กลับไปดื่มสุรา หรือกัญชาแทน โดยให้เหตุผลว่าตนเองไม่ได้มีปัญหาเกี่ยวกับสุรา หรือกัญชา

ค. เหตุผลและข้ออ้างเป็นการแก้ตัว ในการกลับไปเสพ คือ มีบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการเสพยาเสพติดนำมา เช่น ไปเจอเพื่อนที่เสพแล้วให้มา หรือเพื่อนมาที่บ้านแล้วเอามาให้

- มีเหตุผลจำเป็นอย่างอื่น เช่น น้ำหนักเพิ่มขึ้นมาก จึงใช้เพื่อลดน้ำหนัก ไม่มีความสุขจากเพศสัมพันธ์ ถ้าไม่ได้เสพยาเสพติดด้วย
- ต้องการทดสอบตนเอง เช่น คิดว่าสามารถดื่มสุราได้โดยไม่กลับไปติด
- อยู่ในสถานการณ์ที่ถูกบังคับและต้องยอม เช่น ทะเลาะกับพ่อแม่จึงออกไปเสพ หรือรู้สึกซึมเศร้าจึงเสพ

- เจตตัวกระตุ้นโดยไม่คาดคิด เช่น เกิดพบสารเสพติดในรถเพื่อน
- เกิดอารมณ์ความรู้สึกที่นำไปสู่การเสพยาเสพติด เช่น รู้สึกเบื่อ หรือซึมเศร้า จึงไป

เสพยาเสพติด

6.4 ะยะปรับตัวคลี่คลาย (Adjustment/ Resolution Stage) อยู่ในช่วงเดือนที่ 5 -1 ปี หลังหยุดเสพยาเสพติด ในระยะการเลิกเสพยาเสพติด ระยะสุดท้ายนี้ แม้ว่าอาการทางร่างกาย และจิตใจจะเหลือเบาบางเมื่อผ่านระยะฝ่อาอุปสรรคมาได้แล้วแต่ระยะนี้เป็นระยะที่ต้องมีการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิต และสร้างสัมพันธภาพกับผู้อื่นต่อเนื่อง มีการดำเนินชีวิตที่ “สมดุล” มีความสนใจสิ่งใหม่ ๆ และต้องคอยตรวจสอบความคิด อารมณ์ และพฤติกรรมอย่างสม่ำเสมอที่จะไม่กลับไปเสพยาเสพติดซ้ำ

ปัจจัยที่จะทำให้ผู้เลิกเสพยาเสพติดหวนกลับไปเสพยาเสพติดซ้ำ ระยะปรับตัวคลี่คลาย (Adjustment/ Resolution Stage)

- ก. การไปเสพยา สารเสพติดอื่นที่ถูกกฎหมาย
- ข. ไม่เข้าร่วมกิจกรรม กลุ่มเพื่อนที่ช่วยในการเลิกเสพยาเสพติด
- ค. หมดแรง หรือหมดกำลังใจที่เลิกเสพยาเสพติดต่อ
- ง. หยุดตรวจสอบความคิด อารมณ์ และพฤติกรรม ปล่อยไปโดยไร้

การควบคุม

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสาเหตุของการติดเสพยาเสพติด และการหวนกลับไปติดเสพยาเสพติดซ้ำ

สุพจน์ ชูศักดิ์ (2544) ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการใช้สารเสพติดซ้ำ: ศึกษาเฉพาะกรณีโรงพยาบาลธัญญารักษ์ พบว่า ปัจจัยการใช้สารเสพติดซ้ำของผู้ป่วยที่เคยรับการบำบัดรักษามาแล้ว มีปัจจัยด้านตัวผู้ป่วยเป็นส่วนสำคัญที่สุด กล่าวคือ ความพร้อมทางจิตใจของผู้เลิกเสพยาเสพติด จะเป็นตัวกำหนดที่สำคัญต่อการกลับมาใช้สารเสพติดซ้ำ โดยมีปัจจัยครอบครั้ว สังคมและสภาพแวดล้อมเป็นองค์ประกอบผลักดัน และการที่ผู้เลิกเสพยาเสพติดตัดสินใจเข้ารับการบำบัดซ้ำ เป็นผลมาจากตัวผู้ป่วยเองเป็นสำคัญ และมีแรงผลักดันจากครอบครั้วเป็นปัจจัยเสริม

บุญรัตน์ สดใส (2545) ศึกษาปัจจัยที่สัมพันธ์กับการหวนกลับมาติดเสพยาเสพติดของวัยรุ่น พบว่า ร้อยละ 70 ของวัยรุ่นที่ติดเสพยาเสพติดที่ได้รับการบำบัดรักษามีความเต็มใจที่จะเลิกเสพยาเสพติดด้วยตนเอง ในขณะที่ร้อยละ 50.6 ยังคงเสพยาเสพติดอย่างต่อเนื่องเพราะมีปัจจัยทางครอบครั้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งการได้รับความอบอุ่นที่ไม่สม่ำเสมอของครอบครั้วการอบรมเลี้ยงดูแบบไม่มีกฎเกณฑ์ ร้อยละ 98.9 มีการเสพยาเสพติดอย่างต่อเนื่อง เพราะทนสภาพแวดล้อมของ

ครอบครัวที่มีการค่าไม่ได้ และอีกร้อยละ 56.6 ไม่สามารถทนอยู่ในบรรยากาศในครอบครัวที่มีการทะเลาะวิวาท จึงเป็นเหตุให้ตนเองต้องกลับไปเสพสารเสพติดอีก

สุนิสา จิรณานนท์ (2545) ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการใช้สารเสพติด ของเด็กและเยาวชนหญิงในสถานฝึกอบรมเด็กและเยาวชนหญิงบ้านปรางค์ พบว่า สาเหตุที่สำคัญในการใช้สารเสพติด ส่วนใหญ่คืออยากรู้ อยากลอง มีเรื่องไม่สบายใจและมีแหล่งขายมั่วสมใกล้ ๆ ที่อยู่อาศัย เด็กและเยาวชนเห็นด้วยว่า ประสบการณ์ในการสูบบุหรี่และดื่มสุราจะทำให้เป็นเหยื่อของสารเสพติดได้ง่าย และคิดว่าตัวเองสามารถใช้สารเสพติดครั้งแรกไม่ได้

สุรัสวดี พิงสุข (2545, หน้า 87) การศึกษาชุมชนบำบัด: สังคมจำลองและการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของผู้ป่วยหญิง พบว่า เมื่อกลับสู่สังคมภายนอกมีโอกาสดูแลได้บ้าง เนื่องจากยังมีเงื่อนไข และปัจจัยอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้อง คือไม่สามารถลืมในรสชาติ และบรรยากาศการเสพสารเสพติด หรือหากต้องกลับไปพบเจอครอบครัว สังคม หรือสิ่งแวดล้อมเดิม

หนึ่งหทัย กอปรศรีสวัสดิ์ (2542, หน้า 132) การศึกษาสาเหตุการติดสารเสพติด และความคาดหวังในการเข้ารับการบำบัดของเยาวชนที่เข้ารับการบำบัดในคลินิกสารเสพติด กรุงเทพมหานคร พบว่า สาเหตุของการกลับมาเสพสารเสพติดซ้ำ เพราะติดใจในรสชาติและการซื้อขายสารเสพติดก็หาซื้อได้ง่ายก็เป็นสิ่งที่ส่งเสริมให้การกลับมาเสพสารเสพติดซ้ำทำได้ง่ายขึ้น การกลับมาอยู่ในสิ่งแวดล้อมเดิม เช่น ความสัมพันธ์ของบุคคลในครอบครัวที่มีการทะเลาะวิวาทกัน การคบเพื่อนที่เคยเสพสารเสพติดด้วยกัน ผ่านแหล่งที่เคยซื้อหรือเสพสารเสพติดก็จะทำให้หวนใจไม่ได้ที่จะหวนกลับไปเสพอีก

อดิสร วิศาล (2545, หน้า 11) การศึกษาสภาพชีวิตหลังเลิกสารเสพติด เยาวชนผู้ติดสารเสพติด กรณีศึกษาเยาวชนติดสารเสพติดที่ผ่านการบำบัดจากศูนย์บำบัดฯ ตำบลหนองปากโลง อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม พบว่าการติดสารเสพติด ไม่ว่าจะเกิดจากการทดลองใช้ คือใช้ชั่วคราว เป็นระยะเวลาสั้น ๆ ด้วยความอยากรู้ อยากลอง หรือต้องการประสบการณ์แปลกใหม่ ใช้เพื่อความบันเทิง เป็นการใช้เพื่อการเข้าสังคม การใช้ตามสถานการณ์ เป็นการสืบเนื่องทำให้มีการใช้สารเสพติดเพิ่มขึ้นทั้งปริมาณ และความถี่ และการใช้สารเสพติดเป็นระยะเวลานานจนกลายเป็นติดสารเสพติดทางกายและทางใจ

ธีระพล คล้ายสิงห์ (2546) ศึกษาลักษณะบุคคล สภาพครอบครัว สภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการเสพสารเสพติดซ้ำของเยาวชน พบว่า เยาวชนที่เสพสารเสพติดซ้ำส่วนใหญ่เป็นเพศชายเป็นบุตรคนแรก โดยเฉลี่ยมีบุตร 2 คนต่อครอบครัวอายุระหว่าง 17 - 19 ปี จบชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ลักษณะชุมชนที่อยู่อาศัยเป็นหมู่บ้านจัดสรรและชุมชนแออัดบิดา - มารดาประกอบอาชีพค้าขาย รับจ้างและรับราชการ รายได้ต่อเดือนอยู่ระหว่าง 10,000 - 20,000 บาท

สภาพครอบครัวอยู่ในระดับอบอุ่นมากแต่สภาพแวดล้อมอยู่ในระดับปานกลาง สาเหตุที่กลับมาแสวงหาการบำบัดซ้ำเป็นเพราะจิตใจไม่เข้มแข็งพอ คบกับเพื่อนที่เสพยาบ้า และกลับไปอยู่ในสภาพแวดล้อมเดิม

ธนบดี ฐานะชาลา (2546, หน้า 41) ศึกษาประสบการณ์การติดสารเสพติดของนักเรียนสตรีในระดับมัธยมศึกษา จังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่า เมื่อเริ่มติดสารเสพติดอายุจะอยู่ในช่วงวัยรุ่น ตามธรรมชาติของเด็กเมื่อเข้าสู่วัยรุ่น มักต้องการเพื่อนมากต้องการยอมรับ โดยเด็กมักคบเพื่อนในลักษณะอย่างใดหนึ่งที่คล้ายกับตน อิทธิพลของเพื่อนสามารถโน้มน้าวจิตใจของเด็กวัยนี้ให้กระทำตามกลุ่มเพื่อนได้ไม่ยากทั้งในเรื่องดีและไม่ดี ถึงแม้การแสวงหาสารเสพติดจะเกิดจากตนเอง ที่อยากทดลอง อิทธิพลที่สำคัญในการชักจูงให้แสวงหาสารเสพติดก็คือเพื่อน

ภูวเดช ธนโชติธีรกุล (2547, หน้า 117) ศึกษาการลดปัญหานักเรียนติดสารเสพติดในโรงเรียนมัธยมศึกษา: กรณีศึกษาโรงเรียนเบญจมราชรังสฤษฎิ์ 3 จังหวัดฉะเชิงเทรา พบว่าปัญหาของนักเรียนที่ติดสารเสพติดส่วนใหญ่จะมาจากครอบครัวที่ไม่สมบูรณ์ เช่น ขาดพ่อหรือแม่ อยู่กับญาติเหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าการที่มีพ่อหรือแม่เพียงคนเดียวทำให้เด็กขาดความอบอุ่น ประกอบกับพ่อหรือแม่อาจจะต้องทุ่มเทให้กับการประกอบอาชีพ เพราะต้องทำงานคนเดียวจึงไม่มีเวลาสำหรับการเลี้ยงดูบุตร ได้เต็มที่

จินตนา เข็มชัยภูมิ (2548) ศึกษากรณีผู้ที่เลิกสารเสพติด พบว่า มวลเหตุจูงใจในการเลิกสารเสพติด ของผู้เลิกสารเสพติด คือการตระหนักถึงโทษและพิษภัยของการใช้สารเสพติด มีความต้องการที่จะกลับไปทำหน้าที่ในการดูแลครอบครัว ผู้เลิกสารเสพติดบางคน ไม่ได้มีความตั้งใจที่จะเลิกสารเสพติด แต่เนื่องจากสารเสพติดหาซื้อยากขึ้น กลัวเมื่อรับการรักษาระยะเวลาหนึ่ง จึงได้เห็นผลดีของการบำบัดรักษา

สุนัย ลีตรานนท์ (2548, หน้า 67) ศึกษาประสบการณ์ชีวิตของผู้ติดสารเสพติด ประเภทสารเสพติดบ้าก่อนเข้าสู่การบำบัด พบว่า ปัจจัยที่ทำให้ตัดสินใจเข้ารับการบำบัด คือ 1) ครอบครัว บิดามารดา รู้สึกเป็นทุกข์ อยากให้เลิกสารเสพติด กลัวว่าจะถูกตำรวจจับและติดคุก อยากให้กลับไปศึกษาเล่าเรียน ติดต่อสถานบำบัดให้ สนับสนุนให้เข้ารับการบำบัด 2) อาชีพ นายจ้าง ตักเตือนหรือขู่ว่าถ้าไม่เลิกสารเสพติดจะเลิกจ้าง ไม่อยากเสียงานจึงไม่อยากถูกไล่ออกจากงาน 3) คู่รักต้องการให้เลิก 4) ต้องการเลิกเพราะไม่อยากให้บิดามารดาเสียใจ 5) นโยบายรัฐบาลปราบปรามสารเสพติดอย่างจริงจัง

รุจิรา แก้วสะอาด (2548) ศึกษาการรณีกการกลับไปเสพยาโรอินซ้ำของผู้ติดสารเสพติด คลินิกสารเสพติด 8 ศูนย์บริการสาธารณสุข 22 วัดปากบ่อ สำนักอนามัยกรุงเทพมหานคร พบว่า การกลับไปเสพยาโรอินซ้ำของผู้ติดสารเสพติด มีสาเหตุมาจากการติดใจรสชาติเสพยาโรอิน

มีบุคลิกภาพไม่เหมาะสมขาดความมั่นใจในตนเอง อารมณ์อ่อนไหวง่าย ความสัมพันธ์ในครอบครัวไม่ดี ครอบครัวแตกแยก ไม่ได้ได้รับการเอาใจใส่จากครอบครัว ได้รับการอบรมเลี้ยงดูแบบเข้มงวดหรือแบบปล่อยปละละเลยจากบิดา มารดา และอยู่ในสิ่งแวดล้อมไม่เหมาะสม คบเพื่อนที่คิดสารเสพติด และเมื่อผู้ติดสารเสพติดเข้ารับการบำบัดได้รับการบำบัดเป็นระยะเวลา 4 เดือน พบว่าพฤติกรรมและการเสพยาอื่นระหว่างการบำบัดมีแนวโน้มลดลง ทำให้ผู้เข้ารับการบำบัดมีความรู้สึกภาคภูมิใจในตนเองเพิ่มขึ้น

จตุรภักดิ์ ชัย (2549, หน้า 134) ศึกษากระบวนการเสพติดซ้ำของผู้ป่วยสารเสพติดที่รับการรักษาในรูปแบบฟื้นฟูสมรรถภาพเข้มข้นทางสายใหม่ สถาบันธัญญารักษ์ พบว่า สาเหตุที่ทำให้หวนกลับไปใช้สารเสพติดซ้ำเมื่อผู้ป่วยออกไปจากสถาบันธัญญารักษ์กลับไปอยู่ในครอบครัวและสังคมเดิม ซึ่งผู้ป่วยต้องกลับไปพบสถานการณ์ต่าง ๆ ในชีวิตได้ระยะหนึ่งผู้ป่วยก็หวนกลับไปใช้สารเสพติดอีก ทั้งชนิดเดิมและชนิดใหม่

สุภาภรณ์ ศรีตาลอ่อน, จินตนา ดีปัญญา, ศรีไพร เจนชัย, บรรจบ มากัน, เกียรติกร พงศ์อำไพ และนกร คันทนา (2550, หน้า 56) ศึกษาปัจจัยที่มีผลต่อการอยู่รับการบำบัดฟื้นฟูสมรรถภาพของผู้ป่วยเสพยาเสพติดระบบบังคับบำบัดสถาบันธัญญารักษ์ พบว่า การอยู่รับการบำบัดฟื้นฟูสมรรถภาพของกลุ่มตัวอย่างในเดือนสุดท้ายใกล้ครบกำหนดระยะเวลาการฟื้นฟูผู้ป่วยส่วนใหญ่มีความคิด ความตั้งใจ ที่จะเลิกหรือหยุดสารเสพติด เนื่องจากผู้ป่วยเหล่านี้มีภาระ งานที่ต้องรับผิดชอบที่จะทำให้อยู่รับการฟื้นฟูได้ครบระยะเวลาที่กำหนดและผ่านเกณฑ์ประเมิน

สรุปได้ว่า ปัจจัยที่เป็นสาเหตุในการติดสารเสพติด และกระบวนการกลับไปติดสารเสพติดซ้ำ มีปัจจัย หลาย ๆ ด้าน ได้แก่ จากครอบครัว เช่น การเลี้ยงดู ความผูกพันและสัมพันธภาพภายในครอบครัว ความมั่นคงทางด้านอารมณ์ การใช้ความรุนแรง การยอมรับและรับฟังเข้าใจซึ่งกันและกัน ครอบครัวแตกแยก จากตัวของผู้ติดสารเสพติดเอง เช่น ความเครียดขาดความมั่นใจในตนเอง ความเชื่อค่านิยมส่วนตัว การจัดการกับปัญหา อารมณ์ที่อ่อนไหว ระดับการศึกษา ประสบการณ์การเรียนรู้ และจากสิ่งแวดล้อม ยังคงคบกับเพื่อนที่ใช้ติดสารเสพติด อยู่ในแหล่งที่มีสารเสพติด กลับไปอยู่ในสิ่งแวดล้อมเดิม จากการทบทวนงานวิจัยจึงพบว่า ปัจจัยที่หลากหลายเหล่านี้ เป็นทั้งสาเหตุที่นำไปสู่การติดสารเสพติด และยังคงเป็นสิ่งกระตุ้นต่อการกลับไปติดสารเสพติดซ้ำได้เช่นกัน

เทคนิคการวิจัยเชิงคุณภาพ

1. แนวคิดเกี่ยวกับการวิจัยเชิงคุณภาพ

การวิจัยเชิงคุณภาพ นิสา ชูโต (2548, หน้า 25) เป็นการรวมของการวิจัยหลายสาขาวิชา และเป็นวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับ ปรากฏการณ์ทางสังคม (Social Phenomena) การค้นหาและการให้ความหมาย (Meaning) ของผู้เคยมี หรือผ่านประสบการณ์ ซึ่งเป็นความจริง (Social Reality) Neuman (2007, pp. 85, 107) โดยมีแนวทางในการศึกษาที่ไม่เป็นเส้นตรง คือสามารถศึกษาย้อนหลังแล้วค่อย ๆ ผ่านมาถึงปัจจุบันอย่างช้า ๆ เป็นการเคลื่อนไหวไปมา และให้ความสำคัญกับการใกล้ชิดกับรายละเอียดของสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ หรือลักษณะเฉพาะของบริบท วัฒนธรรม-ประวัติศาสตร์ ซึ่ง บริบทและภาษาของผู้ถูกศึกษาต่าง ๆ จะนำไปสู่รายละเอียดของลักษณะของพวกเขา หรือกระบวนการในการค้นหาความจริง ด้วยลักษณะการวิจัยเชิงคุณภาพ ดังกล่าว (ชาย โพธิ์สิตา, 2547, หน้า 28 - 29) จึงเป็นการวิจัยที่ทำในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ จึงใช้วิธีการศึกษาและเครื่องมือในการเก็บข้อมูลที่หลากหลาย แต่เครื่องมือสำคัญในการเก็บข้อมูลคือ ตัวผู้วิจัยเอง การวิจัยเป็นการออกแบบที่ยืดหยุ่น นักวิจัยดำเนินการศึกษาและทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยหลักตรรกะแบบอุปนัย การวิเคราะห์เริ่มจากการพินิจพิจารณาข้อมูลเชิงประจักษ์อย่างละเอียด จนมองเห็นมโนทัศน์หรือแนวคิดที่มีความหมายจากข้อมูล และเป็นความเชื่อมโยงของมโนทัศน์เหล่านั้นจนนักวิจัย สามารถสรุปเป็นคำอธิบายแนวคิด หรือทฤษฎีเบื้องต้นได้

ลักษณะเชิงกลยุทธ์ ของการวิจัยเชิงคุณภาพ (Patton, 1990, pp. 40 - 41 อ้างถึงใน ชาย โพธิ์สิตา, 2547, หน้า 46 - 47) มีรายละเอียดดังนี้

1. เป็นการศึกษาที่ทำในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติ โดยศึกษาปรากฏการณ์ในขณะที่เกิดขึ้นจริงตามธรรมชาติไม่มีการเปลี่ยนแปลง หรือควบคุมจากนักวิจัย เปิดกว้างสำหรับทุกอย่างที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างการเก็บข้อมูล ไม่มีการกำหนดผลที่คาดไว้ล่วงหน้า ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของสมมติฐานหรือตัวแปร

2. เป็นการศึกษาที่อิงตรรกะแบบอุปนัย นักวิจัย “ดำดิ่ง” ลงสู่ข้อมูล ทั้งในทางลึกและทางกว้างทั้งในรายละเอียดและเฉพาะเจาะจง เพื่อค้นหาประเภท รูปแบบ มิติ และความสัมพันธ์ต่อกันของส่วนต่าง ๆ ที่ประกอบกันเป็นปรากฏการณ์ที่ศึกษา เริ่มต้นด้วยคำถามเพื่อการค้นพบแบบเปิดกว้าง มากกว่ามุ่งจะทดสอบสมมติฐานหรือทฤษฎี

3. มุ่งทำความเข้าใจอย่างเป็นองค์รวม มองปรากฏการณ์ที่ศึกษาทั้งหมดอย่างเป็นองค์รวม เป็นระบบที่ซับซ้อน และเป็นองค์รวมที่มากกว่าผลบวกของส่วนย่อยแต่ละส่วน มองว่าส่วนย่อยต่าง ๆ อิงอาศัยซึ่งกันและกัน ไม่ลดระดับการทำความเข้าใจลงมาเพียงแต่ความสัมพันธ์เชิงเหตุผลของตัวแปรที่แยกกันเป็นส่วน ๆ

4. ใช้ข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นหลัก เก็บข้อมูลเกี่ยวกับประสบการณ์และแนวคิดส่วนบุคคล ที่เป็นรายละเอียดเชิงพรรณนา เจาะลึก และตรง

5. ดิคต่อแบบมีส่วนร่วมโดยตรงกับประชากรกลุ่ม นักวิจัยเข้าไปสัมผัสแบบมีส่วนร่วม โดยตรงกับประชากร หรือปรากฏการณ์ที่ศึกษา นักวิจัยเป็นเครื่องมือเก็บข้อมูลที่สำคัญ ประสบการณ์ ทักษะ และวิจรณ์ญาณส่วนตัวของนักวิจัยเป็นปัจจัยสำคัญในการทำความเข้าใจ ปรากฏการณ์ที่ศึกษา

6. มุ่งทำความเข้าใจพลวัตของปรากฏการณ์ที่ศึกษา ทำความเข้าใจกระบวนการของ สิ่งทีศึกษา มองว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นในระดับบุคคลหรือใน ระดับวัฒนธรรม

7. ให้ความสำคัญแก่กรณีที่มีลักษณะเฉพาะ ถือว่าแต่ละกรณี (คน เหตุการณ์ ฯลฯ) มีความสำคัญทำการศึกษาเฉพาะกรณีอย่างคิในเบื้องต้น แล้ววิเคราะห์เปรียบเทียบกรณีเหล่านี้ เพื่อ ทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทั้งหมด คุณภาพของการศึกษาเฉพาะกรณีมีความสำคัญอย่างมาก

8. ให้ความสำคัญแก่บริบทของสิ่งที่ศึกษา คิความข้อค้นพบบนพื้นฐานของบริบททาง สังคม ประวัติศาสตร์ และเงื่อนไขของเวลาและสถานที่ มองว่าการนำข้อค้นพบไปปรับใช้ในบริบท อื่นที่แตกต่างกันเป็นสิ่งที่ต้องระวังเพราะมีความเป็นไปได้น้อย

9. มีการออกแบบการวิจัยที่ยืดหยุ่น ออกแบบการวิจัยแบบเปิดกว้างไว้สำหรับความ เปลี่ยนแปลงที่อาจจะเกิดขึ้น เพื่อให้สามารถลงลึกให้มากที่สุด หลีกเลียงการออกแบบที่มีโครงสร้าง อย่างเข้มงวด ซึ่งจะไม่ให้โอกาส ติดตาม เจาะลึก และค้นหาสิ่งใหม่ ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นในขณะเก็บ ข้อมูล

10. ใช้เครื่องมือในการวิจัยหลากหลาย แต่นักวิจัยเป็นเครื่องมือสำคัญที่สุดใน กระบวนการ ธรรมชาติของเครื่องมือสำหรับรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพไม่มีโครงสร้างที่เคร่งครัด สามารถปรับได้ตามความเหมาะสมกับแหล่งข้อมูลและสถานการณ์ จึงขึ้นอยู่กับนักวิจัยผู้ใช่วิธีการ อย่างมาก นักวิจัยต้องแม่นในหลักการของเครื่องมือที่ใช้ และมีทักษะในการใช้วิธีการนั้น ๆ อย่าง เพียงพอ

จากสิ่งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พบว่า การวิจัยเชิงคุณภาพเป็นการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจ ปรากฏการณ์ในโลกแห่งความเป็นจริง อย่างเป็นธรรมชาติ อย่างเป็นองค์รวม โดยมุ่งตีความของ พฤติกรรม หรือบริบท สิ่งแวดล้อม ที่ส่งเสริมซึ่งกันและกัน หรืออธิบายปรากฏการณ์ในทัศนะของ ผู้ที่ถูศึกษา โดยมีจุดยืนอยู่บนบริบทของปรากฏการณ์ของบุคคลที่ถูศึกษา

2. ความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical Sensitivity)

Strauss and Corbin (1990, p. 41) กล่าวว่า ความไวเชิงทฤษฎี (Theoretical Sensitivity) เป็นความสามารถเฉพาะตัวของผู้วิจัยที่แสดงถึงความตระหนักรู้ในความละเอียดในความหมายของข้อมูลเป็นความไวในการมองเห็นสิ่งที่มีอยู่ในข้อมูลได้เท่ากับสิ่งที่ข้อมูลมีอยู่ สามารถหยั่งรู้เข้าใจและแยกแยะข้อมูลเกี่ยวข้องออกจากข้อมูลที่ไม่เกี่ยวข้องกับการปรากฏการณ์ที่ศึกษา ซึ่งลักษณะความไวเชิงทฤษฎี ของผู้วิจัยแต่ละคนสามารถพัฒนาความไวเชิงทฤษฎีได้จาก การทบทวนงานวรรณกรรม และวิจัยที่เกี่ยวข้อง ประสบการณ์ทางวิชาชีพเฉพาะ ประสบการณ์ส่วนบุคคล ความคิดที่เกิดขึ้นอาจพัฒนาไปสู่ความคิดที่หลากหลายอื่น ๆ ตาม

3. เครื่องมือและเทคนิคที่ใช้เก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยเชิงคุณภาพ (ชาย โพธิ์สิตา, 2547, หน้า 43) เป็นการศึกษาแนวลึกมากกว่า แนวกว้าง การมุ่งหาความรู้ในแนวลึกมีความจำเป็นที่นักวิจัยต้องได้ข้อมูลหลายชนิด และได้รายละเอียดเพียงพอเกี่ยวกับประเด็นการศึกษา ประสิทธิภาพของเครื่องมือที่ใช้เก็บรวบรวมข้อมูล ขึ้นอยู่กับผู้ใช้เครื่องมือ นั่นคือ ตัวของผู้วิจัย ซึ่งมีความสำคัญมาก นอกเหนือจากตัวผู้วิจัยที่เป็นเครื่องมือที่สำคัญ และทักษะในการใช้อย่างดี ควรต้องรู้ว่าเมื่อไหร่ควรปรับ เมื่อไหร่ควรเคร่งครัด ในหลักการ นอกจากนั้นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ยังมีเครื่องมือที่หลากหลายในการเก็บรวบรวมข้อมูล ตามแนวทางของ อองอาจ นัยพัฒน์ (2549, หน้า 168 - 179) สรุปได้ดังนี้

การสังเกตการณ์ (Observation) เป็นการใช้เก็บรวบรวมข้อมูลหลักฐานโดยใช้ประสาทสัมผัสทั้ง 5 ได้แก่ ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นรับรส และกายสัมผัสสร้อนเย็น ศึกษาสภาพลักษณะการเกิดขึ้น การเป็นอยู่ และความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งที่สนใจกับสิ่งอื่น ๆ ที่อยู่ภายในบริบทที่ทำการสังเกตการณ์ จำแนกได้ 5 ประเภท

1. แบบไม่มีส่วนร่วมโดยสมบูรณ์ (Nonparticipation) เป็นวิธีการสังเกตการณ์ในลักษณะแฝงตัวจากกลุ่มคนที่สนใจศึกษา เช่น การเฝ้าดูเหตุการณ์ที่สนใจผ่านทางกระจกด้านเดียว สังเกตพฤติกรรม โดยที่ผู้ให้ข้อมูล ไม่มีโอกาสรู้ตัวว่าตนเองถูกสังเกต

2. แบบมีส่วนร่วมโดยไม่ปฎิบัติได้ตอบ (Passive Participation) เป็นวิธีที่นักวิจัยจะเปิดเผยบทบาทของตนเอง ให้ผู้ให้ข้อมูลได้รับทราบ เพื่อจะได้มีโอกาสเข้าไปมีส่วนร่วมอยู่ในบรรยากาศของเหตุการณ์ที่สนใจ โดยการสังเกตการณ์อยู่เฉพาะวงนอกเท่านั้น ไม่ได้เข้าไปทำกิจกรรมหรือปฎิสัมพันธ์ใด ๆ

3. แบบมีส่วนร่วมพอประมาณ (Moderate Participation) เป็นการปรับบทบาทของนักวิจัยให้สมดุลระหว่างการเป็นผู้สังเกตการณ์ และการเป็นผู้เข้าร่วมที่มีความสัมพันธ์อันดีกับ

สมาชิกคนอื่น ๆ ที่อยู่ในชุมชนที่เข้าไปศึกษา มีการผสมผสานบทบาทระหว่างความเป็นนักวิจัยในฐานะบุคคลภายนอก และการเป็นสมาชิกภายในชุมชนเข้าด้วยกันอย่างเหมาะสม

4. แบบมีส่วนร่วมโดยมีปฏิริการเสพติดโต้ตอบ (Active Participation) นักวิจัยจะเปิดเผยบทบาทแท้จริงให้ผู้ให้ข้อมูลรับทราบ และมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมของชุมชนอย่างกระตือรือร้นเช่นเดียวกับสมาชิกภายในชุมชน

5. แบบมีส่วนร่วมโดยสมบูรณ์ (Complete Participation) นักวิจัยจะเข้าไปเป็นสมาชิกคนหนึ่งคนหนึ่งในชุมชนที่ศึกษา มีการเข้าร่วมทำกิจกรรมและใช้ชีวิตประจำวันร่วมกับสมาชิกคนอื่น ๆ อย่างใกล้ชิดและกลมกลืนกับบริบทของชุมชน โดยไม่เปิดเผยบทบาทที่แท้จริง

กระบวนการในการสังเกตการณ์ มีรายละเอียดเป็นขั้นตอนต่าง ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. การเตรียมความพร้อม นักวิจัยควรศึกษารายละเอียดของสนามการวิจัย เพื่อความกลมกลืนเข้ากับสนามการวิจัย

2. การเข้าสู่การสร้างความสัมพันธ์กับบริบทของสถานที่ศึกษาวิจัย นักวิจัยแสดงตัวกับผู้ให้ข้อมูลรับทราบบทบาทของนักวิจัยอย่างชัดเจน และสร้างความคุ้นเคยกับสถานที่ที่รับรู้บรรยากาศทั้งกายภาพและจิตภาพภายในสนามการวิจัย รวมทั้งสร้างสัมพันธภาพอันดีกับผู้ให้ข้อมูล

3. การสังเกตการณ์และการบันทึกข้อมูล ควรเริ่มต้นขั้นตอนสังเกตการณ์และบันทึกข้อมูลผลการสังเกตการณ์ เมื่อสิ่งต่าง ๆ ในสนามการวิจัยดำเนินไปตามสภาวะการณ์ปกติดังที่เคยเป็นมาก่อน นักวิจัยควรคำนึงถึงหลักการสังเกตการณ์และการบันทึกที่สำคัญ ดังนี้

3.1 มีลักษณะเฉพาะเจาะจง (Specific) ตรงกับจุดมุ่งหมายของการวิจัยเป็นหลัก พร้อมกับมีความยืดหยุ่นต่อการสังเกตการณ์สิ่งอื่น ๆ เมื่อเห็นว่าสิ่งนั้นมีความสำคัญและเกี่ยวข้องกับงานวิจัย

3.2 พยายามแยกความรู้สึกลำเอียงหรืออคติส่วนตัว นักวิจัยควรแยกความรู้สึกออกจากสิ่งที่ต้องการสังเกตการณ์เท่าที่จะทำได้ เพื่อให้ข้อมูลหลักฐานที่มีความถูกต้อง/ เชื่อถือได้

3.3 สังเกตการณ์และบันทึกข้อมูลอย่างละเอียด กลุ่มเล็กและครอบคลุมครบถ้วน ประเด็นคำถามการวิจัยที่ต้องการหาคำตอบ

3.4 บันทึกข้อมูลที่ได้จากการสังเกตการณ์อย่างทันที เมื่อมีเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่สนใจเกิดขึ้น เพื่อหลีกเลี่ยงการบิดเบือนหรือความคลาดเคลื่อนเกิดขึ้นจากการลืมเลือน

3.5 จัดสรรเวลาสังเกตการณ์และบันทึกผลการสังเกตการณ์เหมาะสม ไม่ควรสังเกตการณ์โดยปราศจากการบันทึก หรือทำการบันทึกผลการสังเกตการณ์น้อยมาก หรือมุ่งเน้นบันทึกข้อมูลจนทำการสังเกตไม่ครอบคลุม

3.6 ตรวจสอบคุณภาพของข้อมูลผลการสังเกตการณ์ ที่บันทึกได้ว่ามีความเข้าใจและเข้าใจได้มากน้อยเพียงไร ซึ่งสามารถกระทำได้ เช่น การปรึกษาและพูดคุยกับบุคคลอื่น ๆ จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ในเรื่องที่กำลังศึกษา

การสัมภาษณ์ (Interview) เป็นวิธีการรวบรวมข้อมูลหลักฐานโดยใช้การสนทนาหรือการเจรจาโต้ตอบอย่างมีจุดมุ่งหมายระหว่างบุคคล 2 ฝ่าย ภายใต้บรรยากาศของการมีปฏิสัมพันธ์อันดี การสัมภาษณ์สามารถจำแนกได้ 3 ประเภท คือ

1. แบบมีโครงสร้างหรือแบบมีมาตรฐาน (Structured/ Standardized Interview)

เป็นการสัมภาษณ์ที่มีการวางแผนจัดเตรียมชุดคำถามและวิธีการสัมภาษณ์อย่างเป็นระบบ การตั้งคำถามในลักษณะนี้ความจริงก็คือการสัมภาษณ์โดยใช้แบบสอบถาม เช่น คำถามที่ต้องการข้อมูลทางด้านชีวสังคม อาทิ อายุ อาชีพ รายได้ และอื่น ๆ

2. แบบกึ่งมีโครงสร้าง (Semi - Structured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่มี

การวางแผนไว้ล่วงหน้าอย่างเป็นขั้นตอนแบบเชิงหมวดพอประมาณ การสัมภาษณ์ต้องถามในกรอบที่เตรียมมาและแบบมีโครงสร้างยืดหยุ่น โดยนักวิจัยสามารถตั้งคำถามขึ้นในขณะที่ทำการสัมภาษณ์ โดยยึดแนวคำถามที่เตรียมมาเป็นแนวทาง

3. แบบไม่มีโครงสร้างหรือแบบไม่เป็นทางการ (Unstructured/ Informal Interview)

เป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่มีการกำหนดกฎเกณฑ์เกี่ยวกับคำถามและลำดับขั้นตอนไว้ล่วงหน้า นักวิจัยสามารถตั้งข้อคำถามสำหรับใช้สัมภาษณ์ในลักษณะได้สวน และตะล่อมให้ผู้ให้ข้อมูลเปิดเผยข้อมูลหลักฐานแท้จริงและตรงประเด็นที่สนใจ

กระบวนการในการสัมภาษณ์ สามารถจำแนกเป็นขั้นตอนสำคัญดังนี้

1. เตรียมความพร้อม จัดเตรียมข้อคำถามในการสัมภาษณ์ เตรียมวัสดุอุปกรณ์ นักวิจัยควรศึกษาสถานที่ ประวัติโดยย่อ และบุคลิกภาพของผู้ให้ข้อมูล เพื่อเป็นแนวทางในการปรับตัวและใช้ถ้อยคำในการสัมภาษณ์ได้อย่างเหมาะสม

2. การเข้าสู่สถานที่สัมภาษณ์และพบผู้ให้ข้อมูล นักวิจัยจะต้องปรับตัวให้คุ้นเคยกับสถานที่อย่างรวดเร็ว และสร้างสรรค์บรรยากาศให้เป็นกันเอง จากนั้นจึงบอกจุดมุ่งหมายในการสัมภาษณ์พร้อมทั้งให้คำสัญญาว่าจะเก็บข้อมูลหลักฐานในการสัมภาษณ์ไว้เป็นความลับ การบันทึกการให้คำสัมภาษณ์นั้นต้องใช้เครื่องบันทึกเสียง (กิตติพัฒน์ นนทปัทมะคุณ, 2550, หน้า 133) เพราะการบันทึกเสียงทำให้นักวิจัยสามารถเก็บข้อมูลที่เป็นการบอกเล่าได้อย่างมากมายและครบถ้วน นักวิจัยจึงควรยืนยันในเรื่องการเก็บรักษาความลับเป็นสำคัญ

3. การสัมภาษณ์และบันทึกข้อมูล มีหลักการดังนี้

3.1 ใช้คำถามที่ได้จัดเตรียมไว้ล่วงหน้าเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์

3.2 ใช้ถ้อยคำสำนวนทางภาษาที่ง่ายต่อการสื่อความหมายเพื่อความเข้าใจต่อผู้ให้ข้อมูล

3.3 หลีกเลี่ยงการตั้งคำถามซ้ำนำคำตอบ

3.4 เป็นผู้รับฟังที่ดี นักวิจัยต้องตั้งใจรับฟังการให้สัมภาษณ์ของผู้ให้ข้อมูลด้วยความสนใจ พร้อมทั้งสบตาผู้ให้ข้อมูลเป็นระยะ ๆ

3.5 ควรจดบันทึกสื่อน้ำ ทำท่าง และอาทิปกริยาต่าง ๆ เพื่อประกอบกับการพิจารณาตีความของข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์

4. การตรวจสอบคุณภาพของข้อมูลและการยุติการสัมภาษณ์ หากผู้ให้ข้อมูลการวิจัยกล่าวอ้างถึงภาพถ่าย เอกสาร และบันทึกต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นคำถาม นักวิจัยควรขออนุญาตบันทึกข้อมูลเก็บไว้ นอกจากนี้ในกรณีอ้างอิงข้อมูลคนอื่น ๆ ที่สามารถให้หลักฐานการวิจัย นักวิจัยขอข้อมูลเพิ่มเติมจากบุคคลที่ถูกอ้างถึงเพื่อเป็นประโยชน์ในการสัมภาษณ์รวบรวม ข้อมูล และยังช่วยตรวจสอบความถูกต้อง/ เชื่อถือได้ของข้อมูลที่เกิดขึ้นรวบรวม

การศึกษาทบทวนเอกสาร วัตถุ และร่องรอยหลักฐาน เป็นขั้นตอนการศึกษาทบทวนเพื่อสืบค้นหาข้อเท็จจริงของเนื้อหาสาระเอกสารในเอกสาร วัตถุ หรือร่องรอยหลักฐานที่ได้รับการวิพากษ์ การตรวจสอบคุณภาพกระทำโดยอาศัยวิธีการตีความอย่างเป็นระบบและพินิจพิเคราะห์อย่างมีวิจารณญาณแต่ไม่เหมິงงวดแบบตายตัว ข้อเท็จจริงหรือข้อมูลที่ได้จากการศึกษาทบทวนและตีความ จากเอกสาร วัตถุ จะต้องได้รับการยืนยันสนับสนุนจากข้อมูลที่ได้จากการสังเกตการณ์ การสัมภาษณ์ การบันทึกในทุกแบบ ร่วมด้วยเพื่อให้แน่ใจยิ่งขึ้นว่าข้อเท็จจริงที่ได้มีความถูกต้อง/ เชื่อถือได้

4. การวิเคราะห์ข้อมูล ตามแนวคิดของ กิตติพัฒน์ นนทปัทมะกุล (2550, หน้า 162 – 178) คือการแยกแยะข้อมูล จัดข้อมูลออกมาเป็นกลุ่ม และจัดระบบระเบียบข้อมูลที่มีจำนวนมหาศาลจากการเก็บรวบรวมมา ให้เป็นไปในแนวทางที่เมื่อตีความหมายอย่างสมบูรณ์แล้วสามารถตอบคำถามการวิจัยที่ได้วางแผนไว้ โดยประกอบไปด้วยขั้นตอนดังต่อไปนี้

4.1 การเตรียมข้อมูลจากการถอดเทป ข้อมูลจากการถอดเทป คือการบันทึกการสัมภาษณ์ที่เขียนออกมาเป็นบทจากการฟังเทปบันทึกเสียงการสัมภาษณ์และบันทึกอื่น ๆ ที่นักวิจัยประมวลออกมาเป็นเอกสาร ซึ่งนิยมถอดความออกมาทุกคำพูดที่บันทึกไว้ เพื่อความครอบคลุมเนื้อหาสาระของข้อมูลให้มากที่สุด

4.1.1 ขั้นตอนการถอดเทป เป็นกิจกรรมที่ใช้เวลานาน นักวิจัยต้องใช้ความละเอียดและความแม่นยำชัดเจนในการฟังและต้องเขียนให้กระจ่างชัดเจน ไม่ควรตัดต่อหรือแก้ไข

เพิ่มเติมเนื้อหา เพราะจะทำให้ข้อมูลผิดเพี้ยนไปจากปรากฏการณ์จริง นักวิจัยควรจะบันทึกข้อสังเกตเกี่ยวกับพฤติกรรมภาษาท่าทาง ขณะสัมภาษณ์ไว้ด้วย เมื่อถอดเทปควรใส่ข้อมูลส่วนนี้ลงไปด้วย

4.1.2 การจัดรูปแบบการเรียบเรียงข้อมูลที่ถอดออกจากเทป นั้นจะช่วยให้สะดวกในการอ่านและมีเนื้อที่ที่เพียงพอสำหรับการให้ความเห็น นักวิจัยอาจจะเขียนหมายเลขกำกับบรรทัดไว้ด้านซ้ายสุดของกระดาษไล่เรียงเป็นลำดับ รูปแบบการเรียบเรียงเหล่านี้สอดคล้องกับแบบแผนการวิเคราะห์ข้อมูลที่ต้องเคลื่อนไหลกลับไปกลับมา จึงจะสามารถวิเคราะห์ข้อมูลออกมาได้เป็นเรื่องราว ด้วยเหตุนี้นักวิจัยต้องพิจารณาอ่านซ้ำมา - กลับไปกลับมา โดยในการอ่านแต่ละครั้ง การบันทึกสะท้อนความเห็นที่มีขึ้นแต่ละครั้งจะเป็นประโยชน์ต่อการวิเคราะห์ที่ลึกลงไปเรื่อย ๆ ซึ่งจะทำให้นักวิจัยมีหลักที่จะมองให้ลึกซึ้งขึ้น กว้างขวางขึ้น หรือแตกย่อยขยายผลออกไปได้อีก

4.2 การวางแผนการวิเคราะห์ นักวิจัยควรตระหนักว่า การวิจัยเชิงคุณภาพนั้นมีความยืดหยุ่น และความเป็นอิสระ จึงไม่เน้นการวิเคราะห์อย่างเป็นระบบแต่ประการใด แต่นักวิจัยมีวิธีการวิเคราะห์ที่มีจุดมุ่งหมายและเป็นระบบ คือ ในระยะแรก ๆ ของการวิเคราะห์มักใช้หลักเกณฑ์ทั่ว ๆ ไป เป็นการวิเคราะห์อย่างกว้าง ๆ ไปก่อน หลังจากนั้นจะพัฒนาหลักเกณฑ์กว้าง ๆ ให้สามารถชี้นำการวิเคราะห์ได้ โดยพยายามทำให้ชุดของข้อมูลที่มีอยู่ประมวลเข้าด้วยกันอย่างมีความหมาย การประมวลนี้มีลักษณะเป็นกระบวนการจัดลงรหัสอย่างเป็นระบบ ได้ดังนี้

4.2.1 การทำความเข้าใจกับข้อมูลการสัมภาษณ์ทั้งหมดในครั้งแรก นักวิจัยต้องลงมืออ่านข้อมูลจากการสัมภาษณ์ทั้งหมดที่เก็บมาได้อย่างรวดเร็วก่อนเป็นครั้งแรก นักวิจัยนิยมเก็บข้อมูลไปด้วยวิเคราะห์ไปด้วย นักวิจัยไม่ควรรีบร้อนใช้ข้อสรุป นำกรอบแนวคิดทฤษฎีหรือแบ่งหมวดหมู่ต่าง ๆ เข้ามาสวมครอบกับบทสัมภาษณ์ เพราะจะทำให้เกิดการปักใจยึดเอาข้อสรุปและละเลยข้อมูลประเด็นสำคัญอื่น ๆ ผลงานวิจัยจะขาดความลึกซึ้ง มีลักษณะบอกความด้านเดียว ขาดความเกร่งและความน่าเชื่อถือเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการรวมศูนย์ก่อนเวลาสมควร มีกลวิธีหลายประการที่นักวิจัยนิยมนำมาใช้ เช่น

ประการแรก ในการทำความเข้าใจกับข้อมูลการสัมภาษณ์ในครั้งแรก นักวิจัยไม่ควรตั้งใจอ่านทั้งหมดรวดเร็วถ้ารู้สึกถ้า ควรพักและระลึกเสมอว่า การวิจัยเชิงคุณภาพต้องใช้เวลา ไม่ควรจะฝืนกระบวนการโดยขัดเขยัดการรวมศูนย์การวิเคราะห์ก่อนเวลาอันสมควร

ประการที่สอง หากนักวิจัยเกิดความคิดบางประการในการอ่านบทสัมภาษณ์ช่วงการสร้างความรู้ความคุ้นเคย ควรบันทึกไว้ในสมุดบันทึกที่แยกออกมา โดย บันทึกคล้าย ๆ กับการบันทึกประจำวันว่า เมื่อนักวิจัยอ่านบทสัมภาษณ์ถึงตอนใด ในเวลาไหน แล้วเกิดความคิดว่า

ตรงจุดนั้นเป็นเนื้อหาของทฤษฎีแนวคิดใด หรือเกิดข้อสังเกตอย่างไร ให้นักวิจัยบันทึกเอาไว้แล้ว เมื่ออ่านหมดรอบที่หนึ่ง จึงมาพิจารณาใคร่ครวญใหม่ การอ่านบันทึกความคิดของนักวิจัยหลาย ๆ ครั้ง อาจจะทำให้เกิดความคิดต่อยอดแตกประเด็น

ประการที่สาม ไม่จำเป็นที่นักวิจัยจะต้องอ่านบทสัมภาษณ์แบบตะลุยกอ่าน ตั้งแต่คนแรกไล่ไปจนคนสุดท้าย ซึ่งการอ่านบทสัมภาษณ์คนหลังๆจึงเป็นการด้วยความกลัว ความเหนียวหนำจึงจะทำให้อ่านแบบสรุป ชำม ๆ เพราะฉะนั้นข้อมูลในคนหลัง ๆ จึงมักถูกมองข้ามและไม่ได้เข้าไปอยู่ในศูนย์การวิเคราะห์ของนักวิจัยเท่าที่ควร นักวิจัยควรอ่านบทสัมภาษณ์จากคนลำดับหลัง ๆ ก่อน แล้วจึงย้อนมาอ่านบทสัมภาษณ์ของคนแรก ๆ หรืออ่านแบบสลับไปมาระหว่างบทสัมภาษณ์

4.2.2 ใช้การจดบันทึกเป็นเครื่องช่วยการวิเคราะห์ นักวิจัยสามารถใช้การบันทึก ซึ่งอาจจะจดลงในสมุดบันทึก หรือบันทึกลงคอมพิวเตอร์ เป็นการเผื่อไว้ในกรณีข้อมูลเสียหาย การบันทึกถึงวิธีการวิเคราะห์ของนักวิจัยอาจจะเริ่มต้นการเขียนจากความไม่มั่นใจ คำถาม ข้อสงสัย หรือความคิดเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่รวมกันแล้วมีจำนวนมาก เมื่อนักวิจัยอ่านบทสนทนา บทบันทึกเหล่านี้แล้วจะเริ่มเห็นแนวทางในการวิเคราะห์ การกำหนดหมวดหมู่ของข้อมูลยิ่งขึ้น การบันทึกเป็นเครื่องมือที่สำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพในการจัดระเบียบทางความคิดที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการวิเคราะห์ข้อมูล โดยการบันทึกควรครอบคลุมสิ่งเหล่านี้

4.2.2.1 วันเวลาที่บันทึก

4.2.2.2 การจดแหล่งอ้างอิงและทรัพยากรเสพติดที่สำคัญ ๆ ที่พบในแต่ละวัน

4.2.2.3 การตั้งหัวข้อเรื่องของบันทึกที่อธิบายถึงประเด็นการแบ่งข้อมูล

ออกเป็นหมวดหมู่ต่าง ๆ

4.2.2.4 การบันทึกแนวคิดที่สำคัญ ๆ ที่ถูกคิดขึ้นมา

4.2.2.5 การระบุรหัสในส่วนของคุณสมบัติที่สอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีที่

ค้นคว้ามา

4.2.2.6 การใช้แผนผังและแผนภูมิต่าง ๆ ในการอธิบายความคิด

4.2.2.7 การสร้างสำเนาของบันทึกหลาย ๆ ชุด เพื่อป้องกันการสูญหาย

4.2.2.8 การบันทึกอย่างสั้น โหล แทนที่จะจำกัวิธีหรือแนวทาง

การจดบันทึกอย่างคับแคบ

4.2.2.9 การบันทึกควรเริ่มกระทำ เมื่อนักวิจัยคิดว่าได้พบประเด็น

การวิเคราะห์แม้เพียงหนึ่งประเด็น

4.2.2.10 การบันทึกอย่างสม่ำเสมอเกี่ยวกับกระบวนการทางความคิดของนักวิจัย เพื่อช่วยให้นักวิจัยสามารถยับยั้งการวิเคราะห์จากการพรรณนาแบบเล่าไปสู่การตีความหมายได้ลึกซึ้งขึ้น

4.2.3 การลงรหัสรอบที่หนึ่ง เมื่อนักวิจัยแกะเทปและได้อ่านบททวนในครั้งแรก นักวิจัยสามารถที่จะลงรหัสในรอบแรกได้ทันที การลงรหัสในรอบแรกเป็นกระบวนการที่ผสมผสานการดำเนินการห้าประการเข้าด้วยกัน คือ (1) การกำหนดหน่วยหรือชุดของความหมายของข้อมูลที่พบ (2) การนำชุดความหมายนั้นไปจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ (3) การกำหนดรหัสให้กับหมวดหมู่ที่สร้างขึ้น (4) การกลั่นกรองและบททวนการจัดหมวดหมู่ และ (5) การตัดสินใจที่จะยุติการลงรหัสรอบแรก

การลงรหัสรอบแรกเริ่มเกิดขึ้นทันที เมื่อนักวิจัยมองเห็นความเหมือนและความแตกต่างระหว่างแบบแผน ของความหมายของข้อมูลในแต่ละชุดหรือแต่ละช่วงตอน นักวิจัยจะมองเห็นแบบแผนของข้อมูลที่เมื่ออ่านไปมากพอสมควร การก่อตัวของความหมายเกิดขึ้นมาจากบรรดาข้อมูลมหาศาล เมื่อนักวิจัยอ่านบทสัมภาษณ์ต่อไปอีก ก็อาจพบความหมายที่คล้าย ๆ กันที่สามารถนำไปจัดวางกับหมวดหมู่เดิมที่สร้างไว้แล้ว และเมื่อพบความหมายของข้อมูลที่มีแบบแผนแตกต่างออกไปจากหมวดหมู่เดิม ก็สามารถสร้างหมวดหมู่ใหม่ที่แตกต่างและให้รหัสใหม่ ดังนั้นการวิเคราะห์ข้อมูลสามารถจะดำเนินเรื่อยไปตลอดกระบวนการ และอาจจะย้อนกลับมาบททวนใหม่ เมื่อพิจารณาว่า หมวดหมู่ที่ลงรหัสจัดวางไว้ ยังไม่รัดกุมเพียงพอ การลงรหัสรอบแรกมีลักษณะของการใช้วิธีการเปรียบเทียบแยกแยะอย่างกว้าง ๆ โดยเน้นการมองเห็นแบบแผนของความเหมือน และความแตกต่างที่ปรากฏให้เห็นชัดเจน ซึ่งในการลงรหัสในรอบแรกมีขั้นตอนดังนี้

4.2.4 การกำหนดหน่วยหรือชุดของความหมายของข้อมูลที่พบ นักวิจัยได้บททวนข้อมูลการสัมภาษณ์คร่าว ๆ จะเห็นว่าจำเป็นต้องจัดการให้ข้อมูลนี้อยู่ในรูปแบบที่จะนำไปวิเคราะห์ได้ ดังนั้น นักวิจัยจะพยายามระบุมุมความคิดเด่น ๆ หรือประสบการณ์ที่สำคัญ ๆ แบบแผนที่เห็นได้ชัดเจนที่ปรากฏขึ้นมาจากข้อมูลการสัมภาษณ์ทั้งหมด เป็นการหลอมข้อมูลและจำแนกแยกแยะข้อมูล ซึ่งนักวิจัยต้องตัดสินใจว่าข้อมูลชุดใดมีความหมายใกล้เคียงกันสอดคล้องกันสามารถนำมาวางไว้หมวดหมู่เดียวกันได้ ใส่รหัส ใส่หมวดหมู่ และทำให้เกิดแบบแผนของความหมายที่นักวิจัยจะนำไปวิเคราะห์ตีความ

4.2.5 การนำชุดความหมายที่พบไปจัดเข้าเป็นหมวดหมู่ นักวิจัยสามารถกำหนดหน่วยของข้อมูลที่มีความหมายแล้ว ต่อไปจะพิจารณาหน่วยข้อมูลที่มีความหมายเหล่านั้นจะนำมา

วางไว้ใกล้ ๆ กันได้หรือไม่ อย่างไร จากนั้นจำเป็นต้องกำหนดหมวดหมู่ให้กับข้อมูล ควรมีความสัมพันธ์เชิงตรรกะกับข้อมูล

4.2.6 การกำหนดรหัสให้กับหมวดหมู่ที่สร้างขึ้น นักวิจัยจะกำหนดรหัสหมวดหมู่ให้กะทัดรัด มักอยู่ในรูปตัวอักษรหรือสัญลักษณ์ชุดหนึ่ง นักวิจัยมักใส่รหัสไว้ท้ายบรรทัดด้านขวามือของบรรทัด

4.2.7 การกลั่นกรองและทบทวนการจัดหมวดหมู่ การวิเคราะห์ข้อมูลจะสะท้อนสิ่งที่มีส่วนร่วมในการวิจัยได้ให้สัมพัทธ์ไว้อย่างครอบคลุมและไม่ตกหล่นในสาระสำคัญ นักวิจัยทบทวนและแก้ไขตั้งแต่ในขั้นตอนนี้จึงเป็นเวลาที่สมควรที่จะจัดหมวดหมู่และลงรหัสรอบแรกให้เกิดความชัดเจน

4.2.8 การตัดสินใจที่จะยุติการลงรหัสรอบแรก ข้อสังเกตเมื่อใดที่นักวิจัยรู้สึก “อึดตัว” กับการจัดหมวดหมู่ คือ ชุดข้อมูลทุกชุดสามารถลงในหมวดหมู่ที่จัดสร้างขึ้นมาได้หมดแล้ว และเมื่อตรวจสอบทบทวนแล้ว พบว่าขั้นตอนนี้ “อึดตัว” แล้ว จึงยุติการลงรหัสรอบแรก

4.3 การลงรหัสรอบที่สอง นักวิจัยจะมีพื้นฐานที่ดีในการดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูลอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น ดังนั้นการลงรหัสรอบที่สองเป็นงานที่มีลักษณะเป็นนามธรรมยิ่งขึ้น และเป็น การตีความหมายจากข้อมูลที่มีการจัดหมวดหมู่ในรอบแรก ความแตกต่างระหว่างการลงรหัสในรอบแรก คือจะขยับเลื่อนการเปรียบเทียบจากชุดข้อมูลมาเป็นการเปรียบเทียบระหว่างหมวดหมู่ที่มีการจัดเอาไว้แล้ว และจะมุ่งความสนใจไปที่หน่วยความหมายที่ได้แล้วในหมวดหมู่ต่าง ๆ โดยไม่ได้เชื่อมโยงเข้ากับข้อมูลที่มาจากผู้ถูกสัมภาษณ์โดยตรง การวิเคราะห์จึงสามารถกระทำได้ลึกซึ้งขึ้นและเป็นนามธรรมมากขึ้นได้ดังต่อไปนี้

4.3.1 การนำชุดของความหมายต่าง ๆ เข้าไปในหมวดหมู่ จากขั้นตอนลงรหัสในรอบแรกเป็นการเปรียบเทียบความเหมือนและแตกต่างของข้อมูล แต่ในรอบที่สองจะรวมความหมายดังกล่าวเข้าด้วยกัน ทั้งชุดของความหมายที่อยู่ในหมวดที่สอง สาม สี่ ชุดความหมายในขั้นตอนนี้อาจมาจากผู้ถูกสัมภาษณ์ทุก ๆ คนที่เป็นผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย

4.3.2 การเปรียบเทียบหมวดหมู่ที่ได้สร้างไว้แล้ว นักวิจัยจะดำเนินการก็คือ การเปรียบเทียบไปที่หมวดหมู่ หรือนำหมวดหมู่ที่สร้างไว้มาเปรียบเทียบดูเพื่อที่จะค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างหมวดหมู่ทั้งหมด เป้าหมายในขั้นนี้คือ การผสมผสานเอาหมวดหมู่หลาย ๆ หมวดหมู่เข้าไว้ในประเด็นหลัก (Themes) และประเด็นย่อย (Sub - Themes) ตามคุณสมบัติของหมวดหมู่

4.4 การแปลความหมายและสร้างทฤษฎีอธิบาย การลงรหัสก็คือการนำความหมายเข้ามาใส่ในข้อมูลเพื่อตรวจดูนั่นเอง อย่างไรก็ตาม เมื่อนักวิจัยก้าวมาถึงขั้นการตีความหมายข้อมูลอย่างจริงจัง การลงรหัสทั้งสองรอบได้เสร็จสิ้น และในขั้นตอนต่อไปเป็นขั้นตอนที่ให้ผล การวิเคราะห์ที่สำคัญที่สุด ซึ่งแยกย่อยได้ดังนี้

4.4.1 การพัฒนาแนวคิดในการจำแนกแยกแยะ จำเป็นต้องพัฒนาแนวความคิดในการตีความหมายของประเด็นหลัก ที่สอดคล้องกับการจัดหมวดหมู่และชุดของความหมายทั้งหมดที่ได้ดำเนินการตั้งแต่นั้น กลวิธีในการสร้างความหมายหรือตีความข้อมูลมีดังต่อไปนี้

4.4.1.1 การวาดแผนผัง ช่วยให้คิดว่าประเด็นหลักกับประเด็นย่อยและหมวดหมู่ต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างไร นักวิจัยอาจจะวาดภาพวงกลมหลาย ๆ วงแทนประเด็นหลักต่าง ๆ และจัดให้วงกลมเหล่านี้มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันในรูปแบบที่คิดว่าแทนค่าความหมายที่พบ วงกลมอาจจะคาบเกี่ยวกัน บางวงกลมอาจจะอยู่โดด ๆ ห่างจากวงกลมอื่น วงกลมของประเด็นหลักที่สำคัญที่สุดอาจจะมีขนาดใหญ่กว่าวงกลมอื่น ๆ ที่มีขนาดลดหลั่นกันลงมาตามความสำคัญ

4.4.1.2 การสร้างตารางเมทริกซ์ เป็นการจัดให้ตัวเลข หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ประกอบขึ้นจากแถวและช่องเซลล์ต่าง ๆ ที่เรียงตัวกัน เมทริกซ์เป็นเครื่องมือทางคณิตศาสตร์ หรือวิทยาศาสตร์ที่ใช้อธิบายความสัมพันธ์ของชุดตัวแปร โดยเขียนหมวดหมู่ทั้งหมดไปตลอดด้านแนวตั้งด้านซ้ายของกระดาษ และเขียนประเด็นหลักหรือหมวดหมู่ อีกชุดหนึ่งเรียงไว้ด้านบน ในแต่ละช่องตารางที่เกิดขึ้น นักวิจัยอาจจะทำเครื่องหมายว่าหมวดหมู่ทั้งสอง หรือประเด็นหลักนั้นมีความสัมพันธ์หรือไม่มีความสัมพันธ์ต่อกัน

4.4.1.3 การนับจำนวนครั้งที่พบชุดความหมายหรือพบหมวดหมู่ การนับจำนวนครั้งของนักวิจัยเป็นการพิจารณาว่าผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยได้แสดงความหมายที่เป็นประเด็นหลักทั้งหมดกี่ครั้งในบทสัมภาษณ์ เมื่ออ่านบทสัมภาษณ์พบว่าผู้ถูกสัมภาษณ์คนใดมีปัญหาใด ก็จะขีดเส้นนับจำนวนไปในแต่ละช่องปัญหาที่พบ การนับจำนวนดังกล่าวช่วยให้ดำเนินการวิเคราะห์ได้อย่างปลอดภัยจากความลำเอียง

4.4.1.4 การมองหาจุดเชื่อมโยงที่ขาดหายไป เมื่ออ่านบทสนทนาจะรู้สึกว่ามีหมวดหมู่ทั้งสองดูเหมือนจะมีความสัมพันธ์กันแต่ก็ไม่ได้เชื่อมโยงกันโดยตรง นักวิจัยอาจจะต้องสร้างหมวดหมู่ใหม่มาเป็นแกนกลางเพื่อให้การเชื่อมโยงระหว่างหมวดหมู่ ซึ่งจะช่วยให้การวิเคราะห์ชัดเจนและลึกซึ้งมากขึ้น

4.4.1.5 ตั้งข้อสังเกตในประเด็น หลักฐานหรือแบบแผนที่แย้งกันเสมอ นักวิจัยควรระลึกว่า การค้นหาประเด็น หลักฐาน หรือแบบแผนที่มีความแย้งกันเป็นสิ่งที่สำคัญ

เพราะนั่นเท่ากับว่านักวิจัยสามารถสะท้อนปรากฏการณ์ออกมาได้มากกว่ามุมด้านใดเพียงด้านเดียว ยิ่งพบความแตกต่างของแบบแผนความหมายมาก ยิ่งเป็นเสมือนการย้ำความเชื่อมั่นว่านักวิจัยกำลังทำหน้าที่ของการวิเคราะห์เชิงคุณภาพออกมาอย่างถูกต้องแล้ว

นอกเหนือจากการวิเคราะห์ข้อมูลวิจัยเชิงคุณภาพดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว การประเมินความแข็งแกร่งและความน่าเชื่อถือของผลการวิจัย ถือเป็นสิ่งสำคัญ กิตติพัฒน์ นนทปัทมะศุทธ์ (2550, หน้า 55, 57, 179 - 181) กล่าวว่า

การวิจัยคุณภาพใช้เกณฑ์เรื่อง “ความเชื่อถือได้” (Credibility) เพื่อแสดงให้เห็นถึงการพรรณนาที่ถูกต้อง การตีความประสบการณ์ของมนุษย์อย่างถูกต้อง ผู้ที่มีประสบการณ์เดียวกันเมื่อมาพิจารณาการพรรณานี้ก็จะทราบได้ทันทีว่าเป็นจริงอย่างที่เขาเคยประสบมา กลวิธีในการสร้างความเชื่อถือได้ (Credibility) ของการวิจัยเชิงคุณภาพมี 7 วิธี ได้แก่

1. การที่นักวิจัยใช้เวลาใกล้ชิดและนานเพียงพอกับผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย (Prolonged Engagement) ซึ่งจะได้มีโอกาสใกล้ชิดกับผู้ให้ข้อมูลยาวนานออกไปเพียงพอเพื่อการบรรลุจุดมุ่งหมายที่ต้องการในการเก็บข้อมูล 3 ประการคือ

- 1.1 นักวิจัยต้องการเรียนรู้บริบทของผู้ให้ข้อมูลในการวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านสังคมวัฒนธรรม
- 1.2 การทุ่มเทเวลาให้ใกล้ชิดทำให้ตรวจสอบได้ว่าข้อมูลที่ได้นั้นมีความผิดพลาดบิดเบือนมากน้อยเพียงไร
- 1.3 การสร้างความไว้วางใจได้กับผู้มีส่วนร่วมในการวิจัย เพื่อที่จะมีผลเป็นการสร้างความน่าเชื่อถือของข้อมูลในระดับสูง

2. การสังเกตอย่างอดสาหะและต่อเนื่อง (Persistent Observation) เป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญควบคู่ไปกับการทุ่มเทเวลาอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกับผู้ให้ข้อมูลอย่างยาวนาน ซึ่งนักวิจัยสามารถสร้างมุมมองที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เพราะการสังเกตอย่างต่อเนื่องเป็นกิจกรรมที่กระทำซ้ำหลายครั้งในระยะสรวัดเวลานาน ทำให้นักวิจัยสามารถตัดสินใจได้แม่นยำขึ้นในการตัด บางประเด็นที่ไม่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์หรือคำถามการวิจัยออก ขณะที่ประเด็นสำคัญหรือแบบแผนความหมายสำคัญที่พบบ่อยครั้งยิ่งขึ้นยังคงอยู่ และทำให้นักวิจัยสามารถแปลความหมายหรือวิเคราะห์ในรอบต่อ ๆ มาได้อย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น

3. การตรวจสอบ โดยการ โยงสามเส้า (Triangulation) เป็นการเปรียบเทียบจากมุมมองหลาย ๆ ด้าน เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ผลการวิเคราะห์ สามารถดำเนินการได้ 4 กลวิธี คือ

3.1 การตรวจสอบความถูกต้องโดยเปรียบเทียบจากแหล่งข้อมูลหลายแหล่ง (Triangulation of Data Sources) ทำให้นักวิจัยมั่นใจได้ว่าข้อมูลมีความน่าเชื่อถือสูง

3.2 การเปรียบเทียบจากการใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลหลาย ๆ วิธี (Triangulation of Methods) ไม่มีวิธีการเก็บข้อมูลวิธีใดวิธีเดียวที่ดีทุกประการ การใช้วิธีการเก็บข้อมูลหลาย ๆ วิธี จึงเสมือนการอุดช่องว่าง กำจัดจุดอ่อนของอีกวิธีการหนึ่งและเสริมจุดแข็งซึ่งกันและกัน ทำให้ข้อมูลที่ได้น่าเชื่อถือมากกว่าการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการใดวิธีเดียว ซึ่งนักวิจัยจะใช้ทั้งวิธีการเก็บข้อมูลจากเอกสาร จากการออกแบบสอบถาม จากการสัมภาษณ์ การสังเกต การมีศึกษา หลาย ๆ วิธี เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สำคัญและเพียงพอในการนำไปวิเคราะห์

3.3 การเปรียบเทียบจากการใช้ทฤษฎีแนวคิดหลาย ๆ ชุด (Triangulation of Theories) เป็นการใช้มุมมองด้านทฤษฎีแนวคิดจากหลาย ๆ ชุดเข้าไปมองในปรากฏการณ์ที่นักวิจัยสนใจ ศึกษา นักวิจัยจำเป็นต้องมีแนวคิดทฤษฎีมาวางเป็นกรอบความคิดหรือพื้นฐานของการทำความเข้าใจกับปัญหา ออกแบบการวิจัย การวางแผนเก็บข้อมูล ตลอดจนการวิเคราะห์และอภิปรายผล

3.4 การเปรียบเทียบจากทัศนะของนักวิจัยหลาย ๆ คน (Triangulation of Investigator) เป็นการพยายามอุดช่องว่างหรือจุดอ่อนในเรื่องของอคติความลำเอียงที่อาจเกิดขึ้นจากนักวิจัยเพียงคนเดียว การตรวจสอบข้อมูลโดยใช้นักวิจัยหลายท่านเป็นการดำเนินงานอย่างเป็นระบบที่เน้นไปที่การสะท้อนความเห็นที่แตกต่าง เพื่อช่วยกันตรวจสอบความถูกต้องและสร้างความน่าเชื่อถืออย่างเป็นระบบ

4. การให้เพื่อนที่ไม่มีผลประโยชน์โดยตรงช่วยสะท้อนความคิดเห็น (Peer Debriefing) ไม่ใช่นักวิจัยในโครงการและไม่ใช่มิตรให้ข้อมูลในการวิจัย ทว่าเป็นผู้มีความรู้พอสมควรเกี่ยวกับวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ช่วยตั้งคำถาม หรือซักถาม แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับการวิจัย เพิ่มเติมมุมมองที่เห็นว่าขาดหายไป และเสนอความช่วยเหลือในเชิงเทคนิคบางประการ ให้แก่นักวิจัย

5. การวิเคราะห์หาแบบแผนที่แตกต่างกันออกไป (Negative Case Analysis) การวิเคราะห์หาแบบแผนของความหมาย หรือข้อมูล หรือหลักฐานที่พบในการถอดข้อมูลที่แตกต่างออกไปนี้มีลักษณะเป็นกระบวนการทบทวนข้อสมมติฐานย้อนหลัง เป็นการวิเคราะห์อย่างละเอียดประณีตถึงข้อสมมติฐานชุดหนึ่งสามารถอธิบายได้กับทุกรายกรณีที่ศึกษาโดยไม่มีข้อยกเว้น

6. การตรวจสอบกับแหล่งอ้างอิงที่เชื่อถือได้ (Referential Adequacy) เป็นการตรวจสอบกับเทปบันทึกเสียงหรือ บทสัมภาษณ์ที่ถอดเทปออกมาแล้ว เพื่อให้การวิเคราะห์ข้อมูลและการแปลความหมายเป็นไปตามกระบวนการวิจัยที่ดำเนินการมาอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

การวิเคราะห์และแปลความหมายข้อมูลในการวิจัยเชิงคุณภาพมีหลายรอบหลายระดับความลึกซึ่งเมื่อนักวิจัยไม่มั่นใจในการตีความตรงจุดใดก็อาจกลับไปตรวจสอบบทสัมภาษณ์ที่ถอดออกมาจากเทปในกรณีที่ไม่มั่นใจ

7. การตรวจสอบโดยผู้ให้ข้อมูลในการวิจัย (Member Checking) เป็นกลวิธีที่มีความสำคัญที่สุดวิธีหนึ่งในการสร้างความแข็งแกร่งและน่าเชื่อถือของผลการวิจัย โดยพื้นฐานแล้วผู้ให้ข้อมูลได้รับการให้คุณค่า ไม่เพียงแต่เป็นผู้มีส่วนร่วมในการวิจัยเท่านั้น ทว่ายังมีอำนาจอย่างเต็มที่ในการสร้างความน่าเชื่อถือของการวิจัย สัมพันธภาพระหว่างนักวิจัยกับผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยทว่ามีความสำคัญขนาดทำให้ผลการวิจัยชิ้นนั้นต้องยุติไปกลางคันก็ได้ การตรวจสอบโดยผู้ให้ข้อมูลไม่ใช่สิ่งที่ดำเนินการได้ง่ายนัก เพราะผู้ให้ข้อมูลไม่มีเวลาที่จะอ่านผลการวิเคราะห์ อาจจะไม่เข้าใจในการวิเคราะห์และการตีความหมายและอาจจะไม่เห็นด้วยกับนำเสนอผลการวิจัย จึงพบว่า การตรวจสอบโดยผู้ให้ข้อมูลในการวิจัยอาจจะกระทำไม่ได้ หรือทำได้ไม่เต็มที่เท่าที่ควร

สำหรับความสม่ำเสมอ (Consistency) หรือการพึ่งพากับเกณฑ์อื่นได้ (Dependability) คือผลการวิจัยเรื่องหนึ่งไปสอดคล้องใกล้เคียงกับผลการวิจัยเรื่องอื่นที่ใกล้เคียงกัน หรือกับการวิจัยที่ทำซ้ำๆ ในกลุ่มประชากรเช่นเดียวกัน หรือสถานการณ์ที่คล้ายคลึงกัน